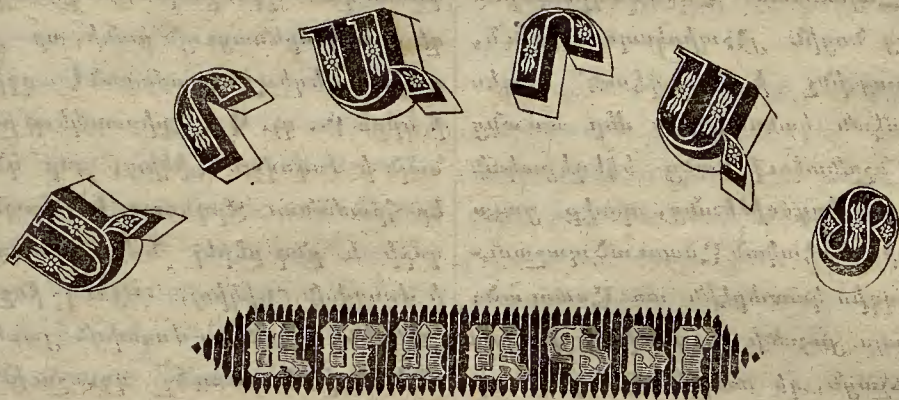

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ՊԵՏՄԱՆԿԱՆ, ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ, ՆԻ ԲԱՐՈՅԵԱԿԱՆ.

ԹԻԻ Ժ. — ՇՐՋԱՆ Ե.

1872

ՏԱՐԻ Ե. — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 31

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ.

Ի յառաջարանութիւն Պատմութեան
ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյս մե-
րոյ և Եկեղեցական կանոնաց՝ կարգեմք
զենդարձակ տեղեկութիւնս յազադս Ժա-
մակարգութեանց եկեղեցականն պաշտա-
մանց թէ յորոց և յորո՞ւմ ժամանակի և
որպիսի կարգաւորութիւնք աւանդեցան,
որովք արդ լրացեալ անթերի կատարի
ժամերգութիւն Աստուածպաշտութեանս
մերոյ:

Ո՛չ ուրեք ի դիրս մերոցն գտանեմք
զեկեղեցական կարգաւորութեանց պատ-
մութիւնս ո՛չ պատմագրաց Աղգիս, և
ո՛չ Հարց Եկեղեցւոյ մերոյ, յայտնի նը՝
շանակեալս ի նոցունց և յորո՞ւմ ժամա-

նակի աւանդեալս, եթէ յորո՞ց ի սրբոց
Հարց ո՞ր կարգ պաշտամանց և ժամա-
կարգութեանց կանոնաւորեցան Եկե-
ղեցւոջ Հայաստանեայց, և թէ ո՞րպիսի
կարգաւորութեամբ պաշտէր ժամերգու-
թիւն յառաջնոց դարուց քրիստոնէու-
թեանս մերոյ յառաքելոց անտի նախալու-
սաւորչացն մերոյ սրբոցն Թադդէոսի և
Բարդուղիմէոսի, յորոց ընկալաւ Հայաս-
տանեայց Եկեղեցի զՔրիստոնէական հա-
ւատս մինչև ցսուբն Պարիզորիոս Առ-
սաւորիչն մեր, և անտի ցսուբն Թարգ-
մանիչն մեր կարգաւորիչս եկեղեցական
կարգաց և պաշտամանց ժամերգութեան
ցՀինդերորդ դար քրիստոնէութեանս:

Եկեղեցական պաշտամունք այսոցիկ
ժամանակաց անյայտ են պատմաբանից և
եկեղեցական Հարց մերոց, այն զի և չու-
նինք իսկ աղգային մատենագիրս ժամանա-
կակիցս այսոցիկ նախնի դարուց քրիստո-
նէութեանս մերոյ, այլ միայն՝ յիշատակ

շինութեան տաճարաց ինչ յառաքելոց անտի ի Հայաստան *), ձեռնադրութիւն յաջորդաց նոցին յԱպիսկոպոսութիւն, և կանոնաց ինչ ի Թաղդէոսէ՝ որպէս յեկեղեցական կանոնադիրս մեր առանց յայտնի նշանակութեանց եկեղեցական կարգաց ժամերգութեանց, որովք յայտ է թէ Քրիստոնէական Աստուածաշնորհութիւնք ազգիս կատարէին առ Աստուած:

Բայց այս յայտնի ցուցանի ի գործոց թարգմանչացն, զի սուրբն Մեսրոպը որ քարոզէր ի Պօղթն (Սիւնիս), ընթեռնոյր հաւատացելոց զԱստուածաշունչ գիրս (և մեկնէր) Յոյն և Ասորի լեզուաւ, և ոչ սակաւ աշխատութիւն կրէր ի մեկնել նոցա յաղագս չլինելոյ տակաւին հայկական գրոց. որով հաւաստել մարթ է, եթէ այս կարգ էր յԱռաքելոց ժամանակսն և ցուրբն Պրիգոր և մինչ ի թարգմանիչն մեր եկեղեցական պաշտամանց ի Հայաստան:

Եթէ հրպիսի կարգաւորութիւն գոյր եկեղեցական պաշտամանց և յաւուրս Սրբոյն Պրիգորի, ոչ զրեն նոյնպէս ժամանակակից մատենադիրք մեր. բայց ի կառավարութիւն վեճակի հովուապետու-

թեան իւրոյ երևի զրեալ նմին Պրիգորի կանոն վասն զգուշութեան վեճակի իւրոյ, զի ըստ Խորենացւոյն բանի, որ յետ Ա. զաթանգեղեայ պատմաբանէ ազգիս, զրէ ի գիրս Բ. զԼ. Ղ. Ա. Արիստակեայ ընդ դառնայն ի ժողովոյն Նիկիոյ, յոր գնացեալն էր հրամանաւ Տրդատայ և Սրբոյն Պրիգորի և ընդ բերել նմա կանոնս քսան ի ժողովոյն Նիկիոյ, «Սուղ ինչ զլուսս յինքնէն ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, առնէ նա, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վեճակի,»:

Վերթանէս որդի Սրբոյն Պրիգորի՝ երկրորդ Ապիսկոպոսապետ Հայոց զինի հօրն, յամի 339—340, կարգաւորեաց յեկեղեցիս Հայաստանեայց զպաշտամունս սրբոյ Պատարագին և զաւագանին խորհրդոյ մկրտութեան ըստ Եկեղեցւոյն Արուսաղեմի. զորոյ զկարգս խնդրեաց ի Մակարիոս Ապիսկոպոսէ քաղաքին սրբոյ ութն զլիովք կանոնաց, կոչեցեալ Օրհնութիւնաբեր Յուցակ՝ հանդերձ կանոնական թղթովք հաւանութեամբ ժողովոյ Ապիսկոպոսաց նորին *):

Յաւուրց սրբոյ Առաւորչին եղեալքն պաշտամունք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ լինէին Յոյն և Ասորի լեզուաւ այն է ընթերցուածք Աստուածաշունչ գրոց որպէս ի վեր անդր ասացաք. որ ոչ միայն ի Մակարեան կանոնադրոցն է յայտնի, որ ի Յունէ թարգմանեցաւ ընդ ձեռն

3

(*) Խորենացին յերկրորդ Պրիս իւր. զԼ. 30. վկայէ շինել Թաղդէոսի առաքելոյ յԵղեսիա զեկեղեցի, որ ապա նուիրեցաւ յանուն սուրբ Աստուածածնի, Յաղագս Բարդուղիմէայ նոյնպէս Խորենացին ի թուղթն իւր առ Սահակ Արծրունի՝ շինել նորա յաշխարհին Անձեացեաց իտեղին Գարնաց Գար՝ զեկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնի, ուր և եղ զպատկեր նորա ի վերայ կիպարիս փայտի՝ ձեւացուցեալն յԱւետարանչէն Յովհաննէ, Որպէս և յաղագս ձեռնադրութեան Աղդէի և Զաքարիայ ի Թաղդէոսէ:

(*) Օրհնութիւնաբեր ցոյցին ասացեալ Մակարիոս Ապիսկոպոսի՝ զինի ի կանոնադիրս Յովհաննու, Իմաստասիրին մերոյ Հայրապետի. իսկ համառօտութիւն նորա ի Պատմութեան Հայոց Մ. Զամբան, Ա. հտր. եր. 422—423:

Արքայն Սահակայ, այլ և յառաջ քան զայս ևս սուրբն Մեսրոպը յուսուցանելն իւր զԱստուածաշունչ գիրս ի Գողթան գաւառի՝ ընթեռնոյր ժողովրդոց նովին լեզուօք. և Ղաղար իսկ պատմաբանն Փարպեցի վկայէ՝ թէ «նաև պաշտօնք եկեղեցւոյ և կարգացմունք գրոց Ասորի ուսմամբ վարէին ի վանօրայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտիլ ժողովուրդքն այսպիսի մեծի աշխարհի յանլրութենէ լեզուին Ասորւոց, և յարքունիսն ևս չէր փոքր աշխատութիւն. զի նաև անդր օտար գրով վարէին, մանաւանդ Պարսկականաւ,»:

Ժամերգութիւնք եկեղեցական պաշտամանց հիմնաւորապէս ի կարգի եղաւ ի Արքայն Սահակայ պարթևէ, յորժամ նա ըստ Արեւանն վկայելոյ (յամի 426.) զեկեղեցական գիրս թարգմանեաց ի Յունաց ընդ Արքայն Մեսրոպէայ. յորում ժամանակի վասն ժամերգութեան որոշելով ասել զՍաղմոսն Գաւթի յամենայն աւուր, բաժանեաց ութն կանոնս, յորս յաւել և զտասն օրհնութիւնս ի մարգարէից, և զչորեանն քարոզս հանդերձ աղօթիւք՝ ի գիշերային ժամու (ըստ Խմաստասիրին Յովհաննու), զփոխս Հարցին յառաւօտեան ժամու, և զՄեծացուցէն ասել յաւուրս կիւրակէից. յարմարեաց և տօնս Տէրունական աւուրց և տօնս սրբոց ինչ հանդերձ նոցին ընթերցուածովք և պաշտամամբք:

Սոցա երկոցունց կարգեալ և զութն եղանակաւոր ձայնս և զերկուց Ստեղիս, արարին և զհոգեւելից շարական*), սուրբն

(*) Հեղինակք Հարականաց եկեղեցական երգոց ըստ իւրաքանչիւր դարուց նոցին ժամանակաց

Սահակ զՀարցսն Աւագ Հաբաթուն և Ղաղարու, Սուրբն Մեսրոպը զԱղուհացիցն:

Առաջին պաշտամունք ժամերգութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ըստ այսմ կարգի մուծաւ յեկեղեցիս մեր Հայկական գրով ընդ ձեռն նախաթարգմանչացն մերոց, ուստի նախ քան զնոսա, զի չէին պաշտօնք եկեղեցւոյս մերոյ և կարգացմունք գրոց ի Առասարոյն հետէ զամս իբր ութսուն և ութն ըստ վկայութեան Ղաղարու, երևի Սաղմոսն լինել Գաւթի, և պաշտամունք Պատարագի յաւուրց սրբոյ Հայրապետին Վրթանիսի՝ Յոյն և Ասորի լեզուաւ:

Ապա և Սուրբն Սահակ և Մեսրոպը յետ ըստ այսմ ի կարգի դնելոյ զժամակարգութիւն եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եղեն նոքա առաջին հեղինակք և հնդեցունց եկեղեցական գրեանց մերոց՝ Ժամագրքին, Տօնացուցին Պատարագամատուցին, Մաշտոցին և Հարակնոցին. յորս եթէ ոչ ոմանք յաշակերտաց նոցին և ի յետագայ Հայրապետաց աղգիս զհնչ ինչ յաւելին և զորս յայոց թարգմանեցին, կարգադրեսցուք ի հետագայդ:

Ի լրումն Մաշտոց գրոցն, որով եկեղեցական խորհուրդքն կատարին, երանանորհ թարգմանիչքն մեր բերին՝ ըստ ձեռագիր պատմութեանց որպէս դնի և ի Մայր Մաշտոցին, զԿանոն Սերմնօրհնէ-

գրով ի սկիզբն տպագրեալ Հարականաց մի առ մի նշանակեալ՝ մեք զանց առնեմք կրկնել զանուանս նոցին աստէնս Բայց եթէ ի պատմութիւնս ժողովոցն դէպ լինիցին, ունիմք յիշատակել զհեղինակսն և եթէ:

քի, կայի և Հնձանի, զարարեալն Գրիգորի Աստուածաբանին՝ երբ ի Հայս ի Նաղիանդոյ՝ Մովսէս թարգմանիչ, գրիչ Սրբոյն Սահակայ ի Եւ ամի կաթողիկոսութեան նորա, և յերրորդ ամի թարգմանութեան Սրբոյն Մեսրոփայ: Օկանոն Զուր Օրհնելոյն զասացեալն Բարսղէ՝ երբ յԵրուսաղեմայ Խոսրով թարգմանիչ: Օկանոն ասաշխարող կարգելոյ և արձակելոյ յԱւագ Հինգշաբաթի աւուր, կիւրդի Երուսաղեմացոյ արարեալ ի դուռն սրբոյն Արիմի, բերին կորին և Բնձակ թարգմանիչք: Օկանոն կուսան օրհնելոյ՝ սրբոյն Արարիանոսի կարգեղոնացոյ: ՕԱգապից Հոգեհանգստի և զՔահանայաթաղին՝ զարարեալ Նփրեմի Ասորոյն ի Նիկովիդէս քաղաքի, երբ Գաղղիկ թարգմանիչ յերեքասաներորդ ամի թարգմանութեան Սրբոյն Սահակայ: ՕՏեառնական (զմատագ օրհնել) և զԱղ օրհնելն՝ արարեալ է Յուստոս Նպիսկոպոսի, որ չորրորդ է Աւագքելոյն: ՕԱքեմարտէքն (կրօնաւորական հանդերձ) արար թէոգորոս Նպիսկոպոս Պամիլիւկեայ քաղաքի՝ հրամանաւ սրբոյն Անտօնի հօրն թէրայեցոյ:

Սուրբ Առաքելոյն մեր Գրիգոր, որպէս զնի և ի Մայր Մաշտոցին ըստ ձեռագրաց, արարեալ է զԱնոն գրականագաց, կիսասարկաւագաց և նկարեալ եկեղեցոյ, դուռն զնել եկեղեցոյ և ընշխարս սրբոյ ի հանդիստ փոխել: Բնդ այսոցիկ և սուրբն Սահակարար զՔահանայօրհնէսն ի քսան և մի ամի Արքեպիսկոպոսութեան իւրոյ. և ի Քահանայաթաղն ևս յաւել զիօթն Աւետարանս. արար և զաշխարհաթաղն ի Քաղաքու-

ղաշտի ի (Աղաղաշապատ) ի վկայարանս սրբոյն Հռիփսիմեայ. զի ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցառ ինքն Սահակ հնոմն վարէին, ասի, այս ինքն արարելոմն Նփրեմի Ասորոյ՝ ցհարիւր տասն և մէկ ամ:

Ըստ այսմ և այսչափ ի կարգի եղեալ Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոփայ զգիրս Նկեղեցական օրհնութեանց՝ յանուն սրբոյն կոչեցին զայն Մաշտոց, յոր կոչք Սուրբն Մեսրոփ:

Յետ թարգմանչացն այսպէս ի կարգի զնելոյ զեկեղեցական պաշտամունս մեր, Գիւտ կաթողիկոս յետ Մովսէսի առաջնոյ կայեալ զաթոռն Հայրապետութեան յաշակերտութենէ Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոփայ ի հասակի եօթանասուն ամաց, ըստ վկայելոյ նորին ժամանս կակցի Գաղարու Փարպեցոյ եմիճ բազում կարգաւորութիւնս ի ժամերգութիւնս և յեկեղեցական պաշտամունս մեր, ըստ որոյ և ի դրուս Ասեի յամագրոց մերոց զնի յետ Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոփայ կարգաւորեալ զայն և Գիւտայ և Մանգալունոյն Յովհաննու, այլ թէ ո՞ր աղօթք իցեն նորա կամ մաղթանք և կամ քարոզք, չիք յանուանէ յիշատակեալ:

Իսկ սուրբն Յովհան Մանգալունի՝ որ ի կաթողիկոսութեան իւրում յաւել յինքենէ ի ժամագիրս կարգաւորեալս ի Սրբոյն Սահակայ, զորմէ ունիմք զրել ի ներքոյ, յաւել ի Մաշտոց զիրսն ըստ վկայութեան Յովհաննու Իմաստասիրի, զՀիմնարկէք եկեղեցոյ, զՆկեղեցի օրհնէք, զսրբել տաճարի, Սկհոյ և մաղմայի և հանդերձի, սպասու, աւաղան և մլըրտութիւն առնել, Խաչ օրհնել և պսակ զնել, զորոց ամենեցուն քարոզս և ա-

ղթանին արար Մանգակունի սուրբն Յովհանն:

Սա ըստ վկայելոյ Խմաստասիրի՝ ի զիշերային պաշտամունս ժամերգութեան յաւաքադոյն կարգաւորեալս ի Սրբոյն Սահակայ, որոյ սկիզբն լինէր Տէր զի Բաղդաճասացեալ չորիւք զլիսովք Սաղմոսաց՝ երրորդաւն, ութաներորդ երրորդաւն, հարիւրերորդ երկրորդաւն, և հարիւր քառասներորդ երկրորդաւն, զհետ սոցա կարգեաց սա զսոցին քարոզն Ռարթուցեալքս ամենեքեան, և զաղթն Ռքէն գոհանաւք և զնորին հանդիսան՝ Նայեաց Տէր բարերարն:

Առաւօտեան ժամերգութիւնն որպէս տեսանի ի վերն, ի սրբոց Թարգմանչացն էր կարգաւորեալ. ուր զինի Հարցին, Ռզորմեային և Տէր երկնիցին՝ երգէին ըզՓառք ի բարձունս*), և ապա զկցորդ Սաղմոսն ըստ իւրաքանչիւր աւուր, որպէս որոշեալն է. սակա որոց և եդ կանոն Սուրբն Սահակ, զի կարգեալ Սաղմոսերգութիւնքն անխափան կատարեսցին յեկեղեցոյ. Կանոն Դ. Ս. Սահակայ:

Մեծացուցէ յաւուրս Կիւրակէից միայն կանոնեալ էր ասել Սրբոյն Սահակայ զինի Հարցին. բայց նախ քան զԽմաստասէրն երեւի հասարակեալ այս կանոն:

Իսկ զՍուրբ Աստուածն ասել յառաւօտու և յերեկոյեան պաշտամունս ժամերգութեանց՝ գտանեմք առ սովաւ յիշատակեալ. զոր զինի ամենայն պաշտամանց երգէին ի դէմն Որդւոյ հանդերձ

խաչեցարիւ. զի յիննւտաներորդ զըլուխ կանոնաց իւրոց ասէ Խմաստասէր հայրապետս. «Երեկոյինս և յառաւօտինս զինի ամենայն պաշտամանց արժան է նուազել զՍուրբ Աստուածն», յորմէ զերկու ինչ իմանաւք, մի՝ զի առ սորին ժամանակօք զոյր հակառակութիւն յամենայն օր երդել զՍուրբ Աստուածն. և երկրորդ՝ մինչև ցաւուրս սորա առաւօտեան և երեկոյեան ժամերգութիւնք մինչև ցՍուրբն Աստուածն միայն էին. զի զինի ամենայն պաշտամանց ասէ, արժան է նուազել զՍուրբ Աստուածն:

Յետ Սուրբ Աստուածին յառաւօտեան ժամերգութեանն՝ ապա զԱրևադալին Սաղմոսն «Նզիցի անուն Տեառն», ասէին ըստ դասուց վերաձայնութեան, զոր կարգեալ է, ասէ Խմաստասէրն՝ Տեառն Նզրի Հայոց Կաթողիկոսի, և ի ժամանակաց նորա սկսեալ են ըստ նորին վերկայութեան ի կանոնն Ի. Գ.:

Իսկ ի պաշտաման երեկոյեան ժամերգութեանն՝ Խոնարհեցո՛ր ասել նախ քան զԱպրեցոն՝ յաւելեալ է ըստ նորին գրելոյ ի կանոնն Ի. Գ., Ներսիսի Հայոց Կաթողիկոսի, չէ յայտ եթէ ո՞ր Ներսէս իւցէ, երկրորդն կոչեցեալ Աշտարակցի, եթէ Շինոյն, ուր ըստ դասուց վերաձայնութեամբն ասել՝ իմանի, եթէ այնոքիկ Սաղմոսք որպէս և Գիշերապաշտաման և առաւօտինն՝ դաս առ դաս նուազէին ձայնիւ, որպէս արդ զՍաղմոսն Մաադ Շարաթու և յաւուրս Յինանց. բայց և ի Եւրդ կանոնէ նորին Յովհաննու յայտ է, թէ «Տէր զի բաղումս, կոչեցեալ չորեքին Սաղմոսք ասէին միաբանութեամբ ի թիւ խոնարհ ձայնիւ:

(*) Փառք ի բարձունս ասացեալ երգ՝ ընկալեալ եղև ի Ժող Եփեսոսի. Ը. գլ. Պատմ. Ժողովոցս:

Այսօրիկ ժամակարգութիւնք պաշտամանց Եկեղեցւոյ մերոյ՝ մինչև ցՅովհան Իմաստասէր, և այսքան՝ մինչ ցութերորդ դար քրիստոնէութեան, իսկ անտի մինչև ցՇնորհալին մեր՝ Ներսէս ցղարն երկու տասաներորդ՝ ոչ ինչ աղօթք կամ մաղթանք և քարոզք յանուանէ գտանին հեղինակեալք ի ժամերգութիւնս մեր բաց յերգոց շարականաց, զորմէ ստորև իսկ թագաւորքն կամ Ալէլուք կարգաւորեալք ի ժամերգութեան առանց անուան հեղինակի, այնօրիկ որպէս հաւաստի երևի, ի նախնի դարուց անտի հեղինակեալք են և Սողմոսքն ալէլուք սահմանեալք յեկեղեցւոջ ի թարգմանչացն կամ ի նոցին յետադայից, որպէս և Փառք ի բարձունս, և Աւետարանք ի գիշերային ժամուս յաւուրս Պատարագի, և ոլք այլք ևս:

Իսկ զշարականս երգել ի ժամերգութեան ի տօնս սրբոց և ի Տէրունականս, արարեալ ի սրբոց թարգմանչաց և ի հոգեւոյս Վարդապետաց Եկեղեցւոյ հետ զհետէ գտանեմք յիւրաքանչիւր դարս զրեթէ մուծեալ յեկեղեցի մինչև ցՇնորհալին Ներսէս և յետոյ ևս քան զնա, զորոց հեղինակացն ասացաք արդ ի վեր անդր ի ծանօթութեան. բայց և զսրբոյ Հայրապետիս մերոյ այսօրիկ զերգս շարականաց և զայլ ասացուածսն նորս կարգեալս ի պաշտամունս Եկեղեցւոյ մերոյ գոլով յանուանէ նշանակեալ յիւրաքանչիւրոց խորագիրս և մերթ ևս սկզբնատառք երգոց ինչ յառաւօտու և յերեկոյեան ժամերգութիւնս յօդեն զանուն նորա, զանց առնեմք աստէն մի առ մի զրել:

Մնայ արդ բացորոշել և յաղագս կարգաւորութեան Պատարագամատուցին, որով պաշտի առ մեզ խորհուրդ սրբոյ Պատարագին. զի առ մատենագիրս մեր ոչ գտանեմք զոճով ասացեալս, եթէ յորոց որսկիսի աղօթք կարգեցան ի նմին, կամ ո՞րք կարգաւորեցին զայժմու պաշտամունսն Պատարագի:

Սուրբն Ալթանէս, զորմէ զրեցաք ի վերոյ, գտանեմք յիշատակեալ, եթէ կարգաւորեաց զպաշտամունս սրբոյ Պատարագին ըստ եկեղեցւոյն Երուստղեմի. զորոյ զկարգս խնդրեալ էր ի Մակարիոսէ ութն գլխովք կանոնաց. յայտոսիկ կանոնս յիշատակին նիւթք խորհրդոյ պատարագին՝ հաց ջերմ և բաժակ անապակ, որպէս և արդ իսկ առ մեզ, և պաշտօնեաց խորհրդոյն, իսկ զաղօթսն Պատարագամատուցին, զի ոչ յիշատակին յումմէ՞ սահմանեալ, պարտիմք վերագրել նմին իսկ սրբոյն Ալթանիսի. որ յընդունել ըդ կանոնսն ի Մակարիոսէ, ասի, թէ յաւել և ինքն ի նոյն ինչ ինչ կարգս ուղղութեան ի կատարումն խորհրդոյ եկեղեցւոյ. և յընաց պատուէր առ Ապիսկոպոսունս իւրոյ թեմին՝ յամենայն տեղիս միօրինակ կատարել զխորհուրդսն երկիւղածութեամբ. ի կանոն ԺԱ:

Եւ Իմաստասիրին Յովհաննու Օճնեցւոյ ի գիրս Յաղագս Վարդաց Եկեղեցւոյ ի զրելին վասն մեծի աւուր Միաշաբաթին՝ գտանեմք, զի առ նորին ժամանակօք պաշտամունք պատարագին սկսանիւր յերորդում ժամու առաւօտուն՝ ի Մեսեղի ասացեալ Սողմոսէն՝ “Տէր թագաւորեաց, վայելութիւն զգեցաւ,,. յետ որոյ երգելով զերեսին սրբասացութիւնսն,

Համբառնայր սուրբ Աւետարանն, և ըզմարդարէական և զառաքելական զիրան ընթեռնելով, ընթերցեալ ընէր ապա Աւետարան, և ապա բարձր ձայնիւ խոստովանէին զՀանդանակն Հաւատոյ՝ տըւեալն Նկեղեցւոյ ի Նիկիական ժողովոյն:

Աստի ուրեմն իմանամք, եթէ Ժամամուտն ասացեալ պաշտամունք յետոյ ուրեմն քան զԼամաստասէրն կարգեալք են յՆկեղեցւոյ մերում ի սկիզբն պաշտաման Պատարագի նախ քան զՄեսեղին Սղոմոս:

Իսկ եթէ Պատարագն անձայն պաշտիւր առ մեզ ի հնումն, յայտ ի յետագայիցն է ապաքէն յեկեղեցական անցից յերեքտասաներորդ դարու. յորոց վերայ վեճ և տարաձայնութիւնք ծագեցան ոչ սակաւ:

Այսչափ ինչ ներածութիւնս բաւական համարեսցուք իբր ի յառաջաբան Պատմութեան Ժողովոց Հայաստանեայց Նկեղեցւոյ, կարևորացն վասն ազդիս ընդհանուր եկեղեցականաց և ժողովրդոց, որոց ի հոգևոր պէտս կատարման ընդառաջ ընին հարկաւորութիւնք եկեղեցական կանոնաց և հարկ տեղեկութեան վասն ո՞րպիսի պատճառաց նոցին զրութեանցն կանոնաց:

Ա. Արեւելահայոս.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ.

(Ծ. Ե. Գ. Գ.):

Չ. Գ. Գ. (Հ. Գ.).

Հայկեան պատմութեան մէջ այնքան նշանաւոր և փառաւոր տեղ զբաւող հռչակաւոր, հինօրեայ և փարթամ քաղաքն Հայոց, Նրապս գետի եզերքին, Նրնջակ և Ղոզլթն գաւառաց սահմանակցութեան մէջ, որ և ամեն դարուց մէջ գլխովն անցած անցքերովն, կամ մեծագործ և անուանի բնակչաց համբաւովն ամենի հետաքրքրութիւնն և ակնածութիւնն կշարժէ:

Այս տեղ ձեռնադրեց Բարդուղիմէոս առաքեալն իւր Սոմի աշակերտն յԱպիսկոպոսութիւն Ղոզլթն, այս տեղէն յառաջ եկին այնքան նշանաւոր մարդիկ, որոց ոմանք իւրեանց նիւթական կարողութեամբն մեծամեծ ձեռնարկների մէջ սիրտցան, և ոմանք ազգային հանրական գործերի մէջ փայլեցան: Այս տեղ այնքան ծագկեցաւ և զարգացաւ վաճառականութիւնն, որ Հազարբասայ հեռատեսութիւնը զրդելով յամի 1605 անխնայ տանջանօք և չարաչար տառապակրութեամբ գաղթել տուաւ բնակիչքը միւս գաղթեալներէն զատ, Պարսկաստանի մէջ սոցա ձեռօք առուտունն ծաղկեցնելու համար: Բուն Ջուղայեցւոց շառաւիղք էին և մեծանուն իշխանքն Նազարեանք ի Ռուսաստան: Ա. Լջ Քիւսի շինութեանց շատերը դեռ մինչև այսօր

Ջուղայեցւոց յիշատակներովը կփայլին, ևն, ևն, ևն:

Այժմու նորաշէն Ջուղայն, որ հնէն վերստ մի հեռացած է, կբաղկանայ յիսնաչափ այ գերդաստաններէ, և կանկանի դարձեալ Արասիայ հիւսիսեղբը, լեռներով երկու կողմէն շրջապատուած զիւր տեղ մի. բնակիչքն ըստ մեծի մասին գաղթականք են, իսկ փոքր մասն ինչպէս իւրանք կասեն, մնացորդ են առաջնոցն, որոնք գաղթելով միջոցն եօթն տան չափ կարողացած են հնար գտնել աղատուելու, և այժմ բաւական բազմացած են. սոցա լեզուն միանգամայն կտարբերի եկաց և «Ասիկիւնանի կամ Արեւանայ բարբառէն զօ. «երթամամ, երթամաս, երթամայ, երթամանք, երթամաք, երթաման, ասումամ, ասումաս, ասումայ, ասումանք, ասումաք, ասուման, ևն: Սոցա ասելովն, իրանց մէջն դեռ կան շառաւիղք խօջայ խաչիկի, հովանեոյն լազարեան տոհմի:

Ս. Գ. Է. Դ.

Նոր շինուած գիւղի հիւսիսային ծայրին է այս եկեղեցին յանուն Ս. Գ. Է. Դ. զայ, հին Ս. Գ. Է. Դ. եկեղեցւոյ պատուոյ համար, որոյ աւերակներն առաջին Ջուղայի մէջն են. շինութիւնն հասարակ և անշուք, տանիքն փայտածածք, աւաղանի առաջն պատին մէջ ագուցած մարմարեայ քար մի կայ հնէն փոխադրուած այս տեղ, որոյ վերայ վերադրած է «Սուրբ աւաղանս յիշատակ է Սիւրբարի որդի Ովանէսին ի յարկս Սրբոյն Գ. Է. Դ. զայ զօրավարին ի թուին ՌՆՂ, Զ»:

Ս. Դ. Ե. Զ.

Արաւակողմն գիւղիս Արասիի վերայ շինուած է եղել չորս ամրակնիտ կամարի վերայ կամուրջ մեծ և ընդարձակ կոփածոյ քարամբք. իսկ այժմ միայն չորս սիւներն կմնան կանգուն: Այս կամրջն շինութիւնն աւանդութիւնն կը ժողարանար որոշ ժամանակի և անձին տալ. միայն նորա կործանումն կտայ ընչաւէտ պառակնով մի, որ եօթն տարուան հին քացափ վերան լցնելով քանդել է:

Ս. Դ. Ե. Զ.

Այժմու գիւղի արեւմտակողմն, և նո. բան կից՝ է աւերակն եկեղեցւոյն յանուն Տիրամօրն. որոյ արեւմտեան որմն մնայ կանգուն, կոփածոյ կարմիր քարամբք գեղեցիկաշէն. եկեղեցւոյ չորս կողմն է գերեզմանատուն. գերեզմանաց շատը հին, որոնք զարդարուած են նուրբ փորագրած մեծամեծ կանդուն խաչքարերով. միայն մէկի այս թուականն՝ որ բոլորի մէջ հինն երեւեցաւ, կառնումք այս տեղ. խաչն քառաթեւի միջոցները զրուած էր « $\frac{Թ}{Ը}$ », և ստորե «Սուրբ խաչս յիշատակ Ղարդաշին, Սասաթին, խաթունին հոգուն»:

Աստուածածնի հիւսիսակողմն Արասիի եզրին բարձրացած բլրակի գագաթին կան կիսաւեր մնացորդք բազմաթիւ քարուկիր շինութեանց — սենեկաց և պարբայաց, որոց մէջ է և մատուռ մի այլ՝ փոքրիկ, քարաշէն, թաղակապ և անկնատ, դարձեալ Տիրամօր անուամբ, որ ունի և սեղան փոքրիկ: Գրան հիւսիսակողմն արտաքուստ որմոյն մէջ հաստատած մեծ խաչքարի մի վերայ վերադրած է «Աստուած ողորմի Աղամալին», միւսներն

եղծեալ. սորա աջակողմն փոքրիկ խաչ-
քարի մի վերայ «Խաչս յիշատակ է
Մկրտչին Աստուած թիւ .
Ո՛ւ՛ , , . սեղանոյ ձախ սեղան վերայ դըր-
ւած խաչքարի վերայ «Խաչս յիշատակ
Սահակին , , . Թուականն եղծեալ : Մատ-
րան արևելակողմն գտնուող միապաղաղ
ընդարձակ ժայռը կը ջնարատէ քարաշէն,
ամուր և բարձր պորփնակ, որոց համար
կասեն «Աստուածածնի բաղ , , . բայց հա-
ւանական չէ բնաւ անբուժ բլրակի գըր-
խին այգւոյ, որքան ժամանակին պատըս-
պարանք լինէին :

Աստուածածնի արևմտակողմն միապա-
ղաղ բարձրացած լեռան գլխին կան դեռ
մնացորդք լիսաւեր պարսպաց, զոր կա-
նուանեն «Զուղայու բերդ , , . կամ
«Վարվազիի գլխի բերդ , , . որ յիրաւի
անմատչելի պատսպարան մի եղած է ժա-
մանակաւ. «Վարվազայ , , . կասուի բեր-
դի և Արասի մէջ տեղն փակող բարձր
պարսպաւոր դարբասն, որով փակուած
է եղև դէպ ի քուն Զուղայն տանող
ձանապարհն. այժմ սորա աւեր մնա-
ցորդքն կնշմարուին : Մեծ դարբասիս
կամ դրանս առաջովն Արասի մէջ կայ
այժմ մեծ բեկոր ժայռի, և նորա գլխին
կոփածոյ քարամբք կանգնած շինութեան
նշխարք, սա ինք է, որ բնակչաց մէջ
կասուի «Շահ-Թախթը , , . և տեղական
աւանդութիւնն կպատմէ որ սորա մէջ
(շինուածոյն) Խոջայ Խաչիկն Շահաբ-
բասը մեծարելով հացկերութիւն, հանել
է ի սպառ ոսկի խաղող, ոսկի խնձոր և
հաւկիթ, ու այլ տեսակ արուեստաշէն
ոսկերիւթ մրգեղէններ : Շահաբբասն
նախ բնական կարծելով ձեռք է ապա-

ղեր դէպ ի խաղողն, բայց երբոր իւր վե-
զերի աղդարարութեամբն հհասկանայ ա-
րած սխալն, գործացած այսքան փարթա-
մութեան և յառաջադիւնութեան վերայ,
միտքը կդնէ գաղթեցնել Զուղայեցիքը,
ինչպէս և արարէ Շահ-Թախթի դանուած
տեղն Արասիայ ջրոյ պտոյտ առնելու
պատճառաւ կկոչուի «Պատան , , . նոյն
աւանդութիւնն կանէ դարձեալ, թէ
Զուղայեցւոց գաղթած ժամանակը Շահ-
աբբասի հրամանաւ, յիշատակեալ Աս-
տուածածնի բանայեքը ձգած են այս
Պատանի մէջ, նշան որ Զուղայեցիք
մտքներէն հանեն միսանգամ նորա դու-
ռն բանալն : Շահ Թախթէն քառորդ
վերոտ հեռաւորութեամբ Արասիայ հիւ-
սիսային եզերքը տարածուած երկայնա-
ձիղ հովտին մէջ կանկանին բուն Զու-
ղայի աւերակներն, այցելուի դառն զգաց-
մունքը շարժողներն, բոլորն քարուկիր,
և շատերն փառաւոր շինուածոց նշխարք,
ինչպէս շքեղ եկեղեցեաց, մեծամեծ
տանց, ընդարձակ կարաւանոցի, և ին-
Աւերակացոց հանդէպն Արասիայ միւս
եզեր վերայ է ամայի՝ բայց ընդարձակ և
քորաշէն կարաւանոց (քարվանսարայ)՝
նախնի մեծափարթամ կարաւանի իջեա-
նը. նորա մօտն և եկեղեցի մի, զոր «Գը-
ռանկի , , . կանուանեն բնակիչքն : Այսպի-
սի մի եկեղեցի և «Գռանկի , , . ասոցեալ
Զուղայի աւերակաց մէջն է :

Էն գեղեցիկ անապատն Զուղայոյն .

Բուն գիւղի արևմտակողմն, Արասիայ
հիւսիսային եզերքին կանկանի՝ գերեզմա-
նատունն, Զուղայու երբեմնին բաղմա-
մարդ, ծաղկեալ և նախանձելի դրութեան

և վեճակին յաւերժական քարոզ, և աշխարհիս սքանչելի տեսարաններէն մինն: Երբոր առաջին անգամ մարդոյ հայեացքը ընկնի այս տեղի վերայ, անշուշտ պիտի սոսկայ և կարծէ որ բազմաթիւ զօրք սպառազինուած կանգնած են Երասխայ փրփրադէզ ալեաց հետ պատերազմելու. վասն զի անթիւ են մեծամեծ ու կանգուն խաչքարերն, սիւռած ընդարձակ լեռնոտի երեսին. (զեռ շատերն հնութեան երեսէն խախտուել կործանուել են). վա՛հ, սիրելի ընթերցող, չափտի կարողանամ քեզ համոզել լաւապէս թէ մարդ յիրաւի կափշի կշռարի միանգամայն, տեսնելով այնքան դերօրինակ կատարելագործուած և սքանչելարուեստ նուրբ քանդակագործութիւնները *):

Հիացմամբ մեծաւ և ակնուր զգացմամբ պատելով մեջներն, հարկ համարեցի եօթնի չափ միայն տապանադիր առնելու, առաջինը քաղաքապետին տեղւոյս Խօջայ Խաչիկայ, որոյ համար բնակիչք պատմեցին լինել հաւն Լաղարեան տոհմին: Մատուռն որ կանգնած էր աճիւնացած մարմնոյ վերայ, ունէր միջակէտին գեղաքանդակ բարձր խաչքար, որոյ բուն վերին ծայրի վերայ երկու անջատ տողերով դրուած. «Սուրբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մեծ և անուանի քաղաքապետ Խաւճայ Խաչիկին որ ի ՌԻՃԳ Թուականիս հանդեմ առ Քրիստոս», իսկ խաչի պատուանդանի վերայ «Խաչս յի-

շատակ Խաւճայ Խաչիկին և կողակից Մարիամին», :

Բ. «Խաչս յիշատակ է Մարիֆարին հոգւոյն թ. ՌԻՃԳ», :

Գ. Խաչքարի վերին ճակատին «Սիրական Գրիգոր թ. ՌԻՃԳ», և պատուանդանին «Սուրբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մանուկ Գրիգորին թ. ՌԻՃԳ», :

Դ. «Թ. ՌԻՃԳ խաչս յիշատակ է Գուհարի հոգուն», :

Ե. «Սուրբ խաչս յիշատակ է Աստուածատուրին թ. ՌԻՃԳ ինչ և կղզ», :

Զ. «Սուրբ խաչս յիշատակ է Աւետիկին թվին ՌԻՃԳ», :

Է. «Ի թվին ՌԻՃԳ սբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս Սէրանին հոգուն», :

Այս գերեզմանատան ստորեւ հարուակողմն, Երասխայ բուն ափին է մեծ և գեղեցկաշէն բաղանիք. իսկ արեւելակողմն, մնացորդք կոփածոյ քարամբք և կրով կառուցեալ ջրաղացիւ — Այսքան բաղամաթիւ գերեզմաններն, յիրաւի կարգաբացեն այն աւանդութիւնն, որ հին ջուղայի բնակիչք կղնէ տաաներկու հաղար. և Շահաբբասի տարած գաղթականների թիւը կհամարէ քառասուն հաղար:

Առաջին մասի Կար.

Գերեզմանատան արեւմտակողմն լեռան գառնիվայր ստորոտին դէպ ի վեր Ամենափրկչի վանքը տանող ճանապարհի աջոյ թեւի վերայ կայ փոքրիկ կարկառ մի քարանց «Սուղիկ Մամի քար», ասուցեալ աւանդութիւնն կպատմէ որ կուղիկ պառաւ մի Ամենափրկչի վանուց մարկորաներէն սոխ գողացած լինելով, այս տեղ

(*) 1871 թուականին այս Խաչքարերէն չորս հատ որոշուած բերուեցան Նախիջևան քաղաք, անտի Տիփլիս արքունի թանգարանը հասուցանելու համար:

հասած կքարանայ. հեղեղառն ևս՝ որ նորա քովէն կանցնի, կասուի “Սուղիկ Սամի չայ”, :

ԱՅՆԱԹԻՆԷԼ.

Գերեզմանատան արևելակողմն, բարձր լերան մի գագաթին է քարուկիր և ամուր շինութիւն. միջակադիր մատրան մի՝ որ կոչի “Ամենափրկիչ”, կամ “Ամենափրկչի վանք”, շինուածն համակ կոփածոյ քարով է և կամարակապ. ունի փոքրիկ կաթուղիկէ, սեղան մի, և երկու խորան, և դուռն մի բարձր և լայն. մէջ տաճարին սպիտակ սուաղաձ. դրան աջակողմն գտնուած խաչքարի մի վերայ վերտողած է “Սուրբ Խաչս բարեխօս առ Քրիստոս փրկութեան թէոդոսին թ. Ռ. Խ. Գ.”. միւս ևս խաչքարի վերայ “Խաչս յիշատակ է Խօջայ Լսպրումի, Խօջայ ջան աղա բէկին (երկու տողն անորոշելի). խօջայ Նազար բէկի թ. Ռ. Խ. Բ.”. :

Ունի մենաստանս արևմտակողմն և դաւիթ փոքրիկ, բայց վայելուչ, երկու սենյակ վերայ թաղ տուած, որոյ մէկ երկու տեղն այժմ քայքայեալ : Տաճարի շրն կողմն քաշուած է պարիսպ բարձր և ամուր, քարուկիր շինութեամբ, որ մէջ առած է արևմտակողմի կամարակապ քարաշէն խցերն կրօնաւորաց, և միւս կողմերի շէնքերը, ժառատուն, հացատուն, ամբար, և այլ զանազան մեծ ու փոքր սենեակները բոլորն քարուկիր շինութիւն :

Աւանդութիւնն կասէ որ Ջուղայեցւոց գաղթած ժամանակը Շահաբբասն նոցա սիրան դրաւելու, մանաւանդ թէ խնդիրներն յարգելու համար այս Ամենափրկիչ վանքի հողէն և քարերէն (ինչպէս և Լճ

միածնի) տանել տալով ուղտերով Սպահան, այն տեղ մի և նոյն անուամբ վանք շինել տուած է. և այս այն Ամենափրկիչ վանքն է Նոր Ջուղայի, ուր կնատի տեղւոյն Առաջնորդն. և այդ վանքին միայն Շահաբբասն ի շնորհուկս Ջուղայեցւոց իրաւունք տուած է զանգակ հարկանել :

Տաճարի և հարաւային պարսպի մէջ տեղ կար մահարձան մի փառաւոր — զեղաքանդակ խաչքար. բայց դրերն մաշուած էին դրեթէ խապառ. նոյն պարսպի արտաքին ճակատի վերայ երեք տեղ կային մի մի փոքրիկ խաչքարինք և ունէին յիշատակարան, բայց բարձր լինելուն, և մեր հնար չունենալուն համար, բաց ի այս խօսքերս “խաչս յիշատ”, դժուարացանք ուրիշ բան մի որոշել. ուստի և կը թողումք ուրիշ հնասիրի աշխատութեանը : Փոքր ինչ անջատ հարաւային պարսպէն, արտաքուստ կանգնած էր մեծ և հին խաչքար մի, որոյ ճակատին դրուած “Մանգնեցաւ խաչս բարեխօս Իգնատիոս ար. . . ինին թ. Գ. Լ. Բ.”. նոյն հարաւային պարսպի տակն սփռած եր մնացորդք աւերակաց, բոլորն քարաշէն, և դոցաներքէը բազմաթիւ գերեզմանք. որոց շատերը դեռ կանգուն կպահեն չքնաղ և փառաւոր և մեծամեծ խաչքարերը : Այս գերեզմանատան մէջ ևս դէպ ի արևելեան հարաւակողմն կանգնած կան քանի մի հատ թաղակապ քարաշէն մատուռներ, (մի քանին աւեր), կրելով իւրեանց ճոցին խաղաղացած մարմնոց շիրիմներ : Այս գերեզմանատունն բոլորն վանուցս միաբանիցն է, և եպիսկոպոսաց ու վարդապետաց շիրմաց շատերի վերայ մահար-

ձանները — սքանչելարուեստ փորագրած մեծամեծ խաչքարերի վերայ նկարուած է պատկեր կրօնաւորական, փիլոն վերան և կնգուղն գլխին: Վոցա մէկի վերայ արձանագրած էր « Խաչս յիշատակ Մաթէոսին և ծնողացն թմանդոսին . . . թ. 911 թ. », երկրորդի մի վերայ « Կանգնեցի Ս. Խաչս փրկութեան հոգւոյ աէր Հայրապետ Կալիսկոպոսին և իւր ծնողաց թ. 911 թ. », երրորդի մի վերայ « Խաչս յիշատակ է Խաչատուր արեղին վարդապետին տէր Գեորգոսին և ծնողաց Մերոբրին Արտուշին թ. 911 թ. », չորրորդի մի վերայ « Խաչս յիշատակ Մանուէլ արեղին թ. 911 թ. », կային և շատերը, որոնք սոցանէ աւելի զարմացուցին էին իւրեանց հնութեամբն և ճարտարարուեստ փորագրութեամբ, բայց ամառս անվերժանելի մնացին մաշուած արձանադրերն: Արեւմտակողմն զերեզմանատանս կրգնէ աղբիւր մի համեղաջուր՝ շրջապատուած կանաչասաղարթ ծառերով. այս ծառերն բնակիչք Ջուղայի կիոյնն « Ա անքի բաղչայ », և կաննն ով որ ձեռն տայ այդ ծառերին՝ կպտծուի: Այս աղբիւր ջուրն լերան մէջէն հարեալ անցքովն, կողովակներով տարած է Երասխայ հարաւային եզերքին տարածուած, վանքի սյգին ոռոգելու. այգւոյ ցանկի մնացորդն միայն կտնտնուին այժմ. իսկ անունն այգւոյս բնակիչք կտան « Ա անքի ծաղուտայ բաղ », ջրանցքի անունն առած: Ջուղայի հանդէպն և մօտն է « Գարուդաղ », կոչեցեալ բարձր և ընդարձականիւտ լեռուն, ուստի դուրս կգայ ընտիր ջրաղացաբար, որոյ վերայ գլխաւոր աշխատողներն Ջուղայեցիք են:

Ջուղայէն երկու ժամու ճանապարհ հեռի դէպ ի հիւսիս կանկանի այս գիւղն, զիւր տեղւոյ վերայ, բնակութիւն քառասնաչափ Մահմետական զերդաստանաց, որոնք կպարտպեն երկրագործութեամբ, բայց աղքատ են և սակաւաշխատ: Այս գիւղին մօտն է « Ալի-Մամատ », կոչուած նուիրական ձորակը, որոյ մէջ կան սուրբ համարուած ծառեր, ուր զոհիւք ուխտի և երկրպագութեան կգան Ջամալղինեցիք. և այդ ծառերի մէկ ձիւղն անդամ ձեռն տալ Համարձակինն էին Ջամալղինն նորի արեւելակողմն է հինգ վերստ հեռաւորութեամբ, ուր կան շատ աւելցական, որոց մէջ և մնացորդք թաղակապ քարաշէն բաղանեաց:

Գլխաւ.

Էին Ջամալղինի արեւելակողմն և սահմանակից, Երնջակ գետի վերայ ձգուած փոքրիկ գիւղ մի է, մօտ ժամանակի հաստատած բնակութիւն տասնութն տան, որոց երկուքն Հայ, մնացածն Մահմետական. գիւղին հարաւակողմն կտարածուին ընդարձակ լերինք և բլուրք, ուստի կերանէ ջրաղացաբար: Անունն « Գլղճա », առնուած է հարաւակողման բլրակաց հողի կարմրութենէն: Գիւղին արեւմտակողմն Երնջակ գետի ափին է վէմ մի մեծ « Ա անաբար », անացեալ, և ինչպէս կերեւի սահմանագրուի եղած է Ս. Կարապետի կառուածոց:

Երաղէն.

Երաղէնի արեւմտակողմն վեց վերստ հեռի կանկանի այս աղքատ գիւղ, բնա

կութիւն վաթսուն գերդաստանաց, որոց
կէսն թուրք. Հայք գաղթականք են
Պարսկաստանի և ունին փոքրիկ անշուք
եկեղեցի մի: Ըստ արգաստեղի է այս
գիւղի հողը, և բնակիչք նշանուոր են
մրգաստան (բոստան) մշակելու մէջը:

Կղզիք.

Արազնի հիւսիսային արևմտակողմն
կէս ժամ հեռի կանկանի այս գիւղը բնա-
կութիւն երկհարկւրաշախ գաղթական
Հայ գերդաստանաց. խիստ արգաւանդ է
նոյնպէս և տեղւոյ հողը, բայց ջրոյ սա-
կաւութեան պատճառաւ չի կարող աշ-
խատեսէր բնակչաց աւելի միջոց տալ
վաստակելու, որք ընդհանրապէս ժրջան
են, ջերմեւանդ և հաւատաշատ, միևնոյն
ժամանակ և խիստ նախապաշարիալք և
արբեցողք, և գլխաւոր ըմպելին սոցա
Գողթան գաւառի թթի օղին է. մէջը-
նին կան բաւական հարուստ գերդաստանք,
և շատերը կպարապեն նաև առևտրով.
ունին եկեղեցի մի հասարակ փայտա-
ծածք: 1871 թուականի խօշրջացով այս
տեղ մեռան եօթանասուն անձինք:

Խաչափարա.

Ապրակունիսէն ժամու կիսոյ ճանա-
պարհ հեռի դէպ ի հիւսիս թերակղզւոյ
պէս երեք կողմէն լեռներով և բլուրնե-
րով շրջապատուած ընդարձակ դաշտի մի
մէջ շինուած է այս գիւղն, բնակարան
քառասուն տան Մահմետականաց, որոնք
կպարապին տուարածութեամբ և երկրա-
դործութեամբ. հին Խաչափարախոր նորի
արևմտակողմն, երեք վերստ հեռու կան-
կանի, պահելով ցարդ բաղմաթիւ շե-

նուածոց աւերակներն. և երե ի թէ ջրոյ
նուազութեան պատճառաւ անմարդա-
ցած է. նոր գիւղն ունի աղբիւր մի, որոյ
ջուրն ժողովուրդով լճակի մէջ գործ կը
դրուի ըստ պիտոյից, գիւղն մէջ տեղ
կանդնած է հողաշէն բուրդ մի օր շատ
հին շերեի. այս տեղէն մտիկ տուողն
չքնաղ տեսարան կրնային. Մասեաց
պիտակափառ դպագթը, և Նախիջևանի
այգեպտանեայք: Անուս և Խաչափա-
րախոր, խաչ և փարախ բառերը արտասա-
նելով, գուցէ ունի իւր մէջ Հայ կնակի
կամ անցքի մի այժմ անյայտացած յիւ
շատակարան: Ասած լինելով որ այս կող-
մերի Մահմետականաց աչքին ակնածելի
և նուիրական ուխտատեղ մի կայ. Ապա-
րի—քեար, անուսով, Վամեցայ տեանը,
ուղղելով ձիոց ընթացքը դէպ ի արևելք,
և չափելով բլուրներն ու ձորակներն,
հանդիպեցանք փոքրիկ բլրակի մի, որոյ
վերայ կար ահագին քարակոյս, և նորա
մէջ բուսած դժիկ ծառ մի կարճահասակ,
դոյնզգոյն հանրերձից կտորներով ծան-
րաբեռնած. հարցմունք արած ժամանակս
բեցի անդական աւանդութիւնն թէ աս
ճինաւորաց շան գերեզման է. երեք սուրբ
մարդիկ փախչելով Վանիթամուրի պա-
պոտակաւորաց երեսէն, արաքացած են
սուրբ այրին մէջ (որոյ համար պիտի խօ-
տինք). իսկ նոցա արգաթ շունն մնալով
այս տեղ, սպանուել է և թաղուել, որ
մինչև ցայժմ ցոյց տուած է և ցոյց կտայ
ղորութիւններ, մանաւանդ ջերմ և տեղւոյ
փորատելովն. իսկ այն սրժնիկ ծառն, որ
կայ այժմ, առժամայն բուսած է արևան
թափած տեղն: Այս տեղէն փոքր մի դէպ
ի վեր բարձրանալով երկայնաւ անձուկ

հովտի հանդիպեցանք, երկու կողմն միապաղաղ ահաբեկեցին ժայռերով շրջապատւած, այս է դէպ ի յիշատակեալ ուխտատեղին տանող ճանապարհէն, որոյ վերայ շատ տեղ տեսանք կիսաւեր որմունք, և ի տեղիս տեղիս շուք ընծայող կանաչազարդ թթենիք և սօսիք. բաւական ուղի հատանելով հովտի միջով տեսինք յանկարծ քարաւանդի այրեր և խոռոչներ, ուր տեղ և դադար առինք. ճախ թեոյ վերայ կար քարաշէն պատ մի, որ կշռապատէր բարձր ժայռին մէկ խոռոչը, որ ներով դուռն մի, մտինք հետաքրքրութեամբ ի ներս և տեսինք թաղակապ փոքրիկ պատուհան մի երեք կանդուն բարձրութեամբ և երկու լայնութեամբ, մէջը աղուցած հաւասարաչափ մարմարեայ քար զեղեցիկ վերնողած Պարսկերէն լեզուաւ, որ Պարսիկ ախուշտի մի ասելովն Վուրսնի մէջէն բերած հաւածներ է. գուցէ անձնասիրութիւնն ստիպած լինի տգէտ ախուշտին ինձ այդ անշուշտ, բայց ես չկարացի կարդալ, և ոչ օրինակել, որովհետեւ օրն արաւածամ էր. նորա մօտ գետինը ընկած կային և երկու կիտաբէկ քարինք, նոյնպէս Պարսկերէն արձանագրութեամբ. այս տեղ ամրացած և պողպատարուած են յիշեալ երեք ճրգնասուն անձինքն, որք ըստ աւանդութեանն երեք հարիւր տարի շարունակ քնած մնալէն յետոյ, զարթնել զնայել են քաղաքը և հարցրել իրանց վաղանցիկ ծանոթները: Վան և սորա հիւսիսակողմն ուրիշ այրեր, որք ունին նմանապէս և ուրիշ նուիրական նշանակութիւններ. սոցա մէկի մութ անկիւնին մէջ տանիքէն ժողոված ջուր կկաթի այնքան նուազ և

ծանր, որ հազիւ ժամ մի ներքեւ կանդնողի վրէն ընկնի կաթ մի, այս պատճառաւ անել է այլ նշանակութիւն. « Ով որ սրտին խորհուրդ ունենայ, կանեն տեղացիք, կերթայ այս կաթանքի տակ կը կանգնի. եթէ ջուրը կաթեց վրան, ասել է որ խորհուրդը կկատարուի », :

ԲԱՐՈՆ ՕՐԱՍՏԱՍ ՏՈՆ ԷԱՍՏ ԷԱՌԶԵՆԱՅ
ՃԱՆՆԱԳԱՐՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՅՍԿՈՅՍ ԿՈՎԷՍՏՈՒ ՍՏՆ Է
ԷԱՍ ԵՍԷ ԵՒ ԷԱՅՍ ԵՒ ԷԱՅՍ

Դիտողութիւնք ի վերայ առանձն եւ ընկերական կենաց, բարեք եւ սովորութեանց ազգաց, քնակեցոց ընդ մէջ Յեաւ ծովու եւ անոնց եւ անոնց զորոց զորոց կայսրաց:

Ա Ջ Դ .

Եօրէ՛ յորմէ հետէ զհետ եղև Երուպա մանրախոյզ հետազոտութեամբ ի քննին հնութեանց ազանց Ասիացոց, յաճախեցին և ի մեր Հայաստան ճանապարհորդք ականաւորք ամենայն ազգաց Եւրոպիոյ, որպիսիք են՝ Դ Անվիլ, Թուրքոթոր, Թալէրնիէ, Հիւլսենշտիտ, Շարտէն, Դիւրաւտը Մօնպերեօ, Շվաբիէ Գամբա, Բլափրոթ, Բլուսսէ, Համ, Ըոլց, Ռիդտեր, Թէքսիէ, Վալսէր, Եւգենիոս, Բօրէ, Ըոպեն, Է. Մօնիէ Ճիլվիթ, Անդրէյ Մուրափիւկ, Հակոտհաուզեն, և այլք:

Եօտարացդ այտի ի յիշատակելոցդ, կամ ի բաց թողելոցն եղեն ոմանք, որք զճշմարտութեան անսայթաք պահեալ զհետս զիտացին ստուգապատու անդիւնութեամբ պսակել զանձանցն քրոնիաթօր և տարժանելի ճգունս, և զուսելոյ աշխարհէն, զառաքէին իւրեանց՝ զհետաքրքրութիւն իսկ ոմանք, անկարացեայք խորամուխ լինել ի հնութիւնս, յիսկական առիթս և սկզբնաւորութիւնս պատմեցոց իրաց, ի բուն բնաւորութիւնս, ճէսս Ազգին, և Կրօնին անաղօտ պարզութիւն և նախատիպն մաքրութիւն, բանս զըստարտութեան

և սխալ կարծեաց զՀայաստաննայցս առին ի բերան և խօսեցան կամ լաւագոյն գայցէ ասել, ոչ ճանաչեալ զվսեմակրօն փառս, և մեծաշուք մեծութիւն պատկառելի նախնականութեան, կորովադեղն սխարագործութեան և պանծալի յառաջադիմութեան նորա յառաջին անգի դարս, թուեցին զնա իբրեւ զմի յաննշանից և վատ սիրտ ազանց դրացեաց, հետեաբար և հեռաւորաց անծանօթից ետուն տեղի ի նոյն բերելոյ թիւր կարծիս:

Մեզ աւելորդ է ցուցանել աստանօր իբրեւ քաջայայտ ինչ ամենեցուն ի միտս ունողաց, թէ որչափ օգուտ մեծ բերէ ազգի կայացուցանելն զտարալիզու գրուածս դոցին առ ի տալ գիտել համադնէիցն մերոց, թէ որ վարկ է ուսելոցն օտարաց զՀայաստաննայցս, մանաւանդ զի դրիմք միայն հնար է զարթոնցանել զաշխոյժ և մերայնոցն բանասիրաց զհետ կրթելոյ ի տոհմագրութիւն կամ որ նոյն է ի նկարագիր բարուց, ծիսից, սովորութեանց, ականգութեանց, և հնութեանց արեւակցաց իւրեանց ըստ դաւառաց դաւառաց, զորս պարտ էր մեզ լեռլի ի հայրենին մեր ընթեռնուլ բարբառս և ոչ որպէս այժմ ի խնդիր կաննել նոցին յօտար ի գիրս և ի զրոյցս:

Առաջի արարեալս արդոյ ընթերցողացդ այս մեր աշխատութիւն գուցնաբեայ, է թարգմանութիւն ճանապարհորդութեան Բարօն Օգոստոս — Փօն Հակոստհաուզենայ Գերմանացւոյ ի Ռուս լեզուէ, որ արդէն չորրորդաբարտ տպագրութեամբք ամօք բազմօք յառաջ եղիտ յԵւրոպա զարժանաւորն յարգանս իսկ մերս Հայ տպագրութիւն, թէ և ցարդ անագան, սակայն ակնունիմք թէ ոչինչ նուաղ բան զնոցայն գտցէ զքոյր, մեծարոյ հայրենասիրիդ սիրալիր և խնդամիտ հաճութիւնն, միայն թէ ազդեցեն բեղ որ ի սմա ճգրտախօս, անկողմասէր, և հանգամանապատում նկարագրութիւնք հայրենի աշխարհիդ և հայրենակցացդ ընդարոյս բարուց, առաքինութեանն ասեմ, աստուած իրութեան, նահապետական տօնելիկնեցադավարութեան, և մտաւոր կարողութեանցն, իսկ սակաւուց ոմանց թողութիւն և դու արասցես վիսպախօս գիտողութեանց, ոյք անբաժան ուղիկիցք են արն, մաւտ գործողի ի խօսել զան-

ծանօթ երկրէ, զորոց ոչ դանդաղեցաք և մեր յառանձին ծանօթութիւնս պարզել ըստ կարելոյն զգիտողն, և զվասն էրն իւրաքանչիւր բանից թեթուութեանց:

Մեր նպատակ է թարգմանել զճանապարհորդութիւնս, էր՝ զոր է վեր այդր ուշիմագոյն ընթերցասիրիդ մերկացաք, ուստի ոչ սոսկ զայս՝ այլ կամեաք ընդ սմին ի մի խմբագրել զամենայն հատուածս բանից գրուածոց այլոց արեւմտեան անուանի տոհմագրաց, համաձայն միմեանց կամ տարակարծ խորհողաց զմէնջ, բայց ըստ որում սեւերես աղքատութիւնն և վիշտք հոգեւորաւոր, յանագորոյն կրեանց հասեալքն մեզ, թող չետուն զօգի յանձն ժողովեալ, ջանալ ի ձեռն բերել զհարկաւորեալ մատեանս, վասն որոյ այժմ բաւականամբք զՀակոստհաուզենին հանել յերեւան երկասիրութիւն, երկուցեալ ի թողոյ այլ ևս ի մթութեան, գուցէ և սպառնացող գժընդակ հիւանդութեանս մահ վաղահաս ի վերայ տե՛ծեալ անհետ արասցէ զայս մեր առաջնապատու վաստակ, որ յիրաւի չնչին և աննշան ինչ, այլ զի ցողացաւ ի մէնջ զքիրտն և ժամանակ կամիմք, զի և զքոյր խնացէ պարապոյ ժամս, թե՛րեւս շնորհակալ գտցես իսկ մերոցս ջանից:

Արեւապետ Վարդապետ Սեդրակեան Միաջան Ս. Լեւոնյան:

ՅՅ - Ե Թուահարի 1869 - օր

Ի Ս. Կարապետի վէնս Երեւան:

Մարտիկունս

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ.

Ի բաց առեալ զՀրեաստան, զհնագոյն աշխարհ, կեդրոնն համաշխարհախօս պատմութեան, և զԵփրատոս, հաւանիմ ասել թէ չէք այլ երկիր, ի ծոց որոյ հնար ինչ ինչ գտանել զայնչափ տեղեկութիւնս կարեւորս մարդկային սեռի, որպէս ի կողմանս տարածեալս ընդ մէջ Սեաւ ծովու և Սասնիականին. ի միջի որոց զգլուխ ամբառնայ գեղադիտակ լեռն Արարատ:

Արդի մեծահասակ աշխարհագիրն Ռիդմէր, ընդ ամեն և Գեորգէոս, զինն լի է Արարատ անկանի ընդ դժուր, որք հատանեն զհինն աշխարհ:

Երկիրս այս անկանի ի հարաւային մասին բարեկառն զօտույ, եղանակ նորա՝ (կիմայ) մեզմ և ձեռնտու յստատագոյն պողաքերու թիւն:

Իրք երկրին՝ չքնաղ իմն և անօրինակ տեսարան ընծայէ նկարչական և ի բերաբնուն արգասաւորութեանց նորա յոյժ թափուր գտանի Եւրոպայ, սկսեալ յեղերց հիւսիսոյց հարաւային նահանգս Սպանիոյ և Իտալիոյ:

Բնակիչք երկրին՝ անհամեմատ գեղեցկութեամբն իւրեանց դերազանցեն զամենեքումք. սորին աղաղակ է զի աղինք Եւրոպիոյ պարծին յունկն զծագումն ի Կովկասեան ցեղից:

Առաստիւրաց և աւանդութեանց 3) անկորուստ մնացելոց յազգս բազումս, մանաւանդ ի Գերմանացիս, սրանչիւ համաձայնութիւնք են ընդ այնս, որք կան մեան ի բնակիչս Կովկասու. որպէս աւանդութիւնն հիւսիսայնոց զեկից աղբաց Ասիացոց ի հարաւոյ ի Սկանդինավիա համաձայնի ընդ երս Գերմանական ցեղին ի Կովկասու. և այս աւանդութիւն մինչ ցորդ պահպանեալ մնայ ի ժողովուրդս տեղոյս: Եւ ոչ միայն այս, այլ անսրտա են ամբաւ առաստիւրք, վէպք, և աւանդութիւնք, որոց չիք հանդուստիւր առ օտարս, կամ որ լաւ ևս է՝ ասել, աստ միայն պահպանին

աւանդութիւնք Աղաւանկ և Վրաց, նախնի գաւառք Հայոց, և Ռաի, Արցախ, Փայտակարան, Սիւնիք, և մասն Տայոց և Գուգարաց, մեր են. մերոց հետադասութեանց առաջի բաց և Մայր Աթոռն Էջմիածին անհամար հնութեամբք իւրովք (կոնդակօք) և ի բովանդակ երեսս՝ երկրին սփռեալ բազմութիւն եկեղեցեաց և վանքերից, որք լի են արձանաքերու թեամբք, և արժանաշխատաբ, վասն ու եղէ պատմական անցից. իւրաքանչիւրն յայտնի յիշատակաց արժանաբոս թերթ և Արեւելեան պատմութեան, թերթ անվերջանելի ցարդ, զոր անամբելի ժամանակն տակաւ առ տակաւ ծախեալ սպառէ: . . . 7 Տես Исторический памятникъ состоянія Арм. области въ эпоху ея присоед. къ Русской Имп. Н. Шопена. 1852. Ст. 221. С. П. бургъ.

(3) Легенда աւանդութիւն ի Լատին բառէ legendա որ նշանակէ առաջին պատմութիւն վարուց սրբոց, և աւանդութեան աղբային զի և իցէ սքանչելի ա յեկն:

անշուշտ սկզբնասարերք հնադոյն առաստիւրաց և անգիր աւանդութեանց զորոց անհնար է ճշտել ի միտ առնուլ զիմաստն, առանց քննելոյ և զիտելոյ զաղբիւրս, յորոց զհետ եկինն. յայտնիսեացս սակի գտանեմք աստէն զառաստիւրակ վէպ Պրոմէթէասայ 4)՝ անհակառակելի բանիւք և մեծաւ նմանութեամբ պատմեալ:

Նշանաւոր եկաց դարձեալ այս երկիր ի պատմութիւնս անցից հնոց. զի աստի միայն զուրի հատանէին առաջինքն յորժամ զորհ տուեալ անցանէին զիրերօք, աղղ աղղ ունել ընդդէմ սուր. Եւ ըստ ցուցանելոյ աւանդութեանն՝ Ներքովի յետ տիրիւոյ համօրէն աշխարհի, աստ սպանաւ ի Կովկասեան աղբաց՝ բնակելոց առ ծովուն Պոնտոսի և ի ստորոտս լիրինն Արարատայ 5):

Ընդ Կովկաս զուրի կարան և Սկիւթացիք, յորժամ խաղացին ի Ներքս Ասիոյ. որում տիրեցին զամս 28: Աստ էր նպատակ ճանապարհորդութեան Արգունաւորաց 6): Աստ պիտաւոր ամիոցն Միհրդատայ: Աստի էանց Պոմպէոս մեծն ընդ Երասիս:

Տիրէ կողմանցս Սիւրոս արքայ Պարսից, յորմէ և գետն առնու զանունդ Սուր 7):

(4) Պրոմէթէոս կամ Պրոմիթէոս, առաստիւրակ չաստուածն, որ գողացեալ հրուր երկնից ետ մարդկան, ոյր վասն Արամադայ հօրն աստուածոց ի բարկութիւն բրդեալ հրամայէ չղթալիւք ունել զնա ի ժայռս վերինն Կովկասու, անդ աղաւա մի յամենայն աւուր կտցահարեալ ուտէր զլեարդ նորա, որ դարձեալ աճէր. յայտ պատժող Հերքելէս աղաւանդ զՊրոմէթէոս:

(5) Ըստ ափց քերթողահօրն մերոյ Մովսիսի Խարեհացոյ, Ներքովի կամ Բէլ, որ խնայր նուաճել ընդ իւրն զերկիր համօրէն, սպանաւ ի քայլէն Հայկայ, նախնոյն Հայոց, եւելոյ ի վերոյ նորա սակաւութիւ կորով և աղեղնաւորօք:

(6) Արգունաւորք անուանեցան աղեկիցք Թասոնի որդւոյ Եսոնի արքային Թեսալիոյ երեսուն ինն քաջ պատանիք Յունաց, որք իշեալ յԱրգունան, կառուցեալ յԱրգոսէ ումիմնէ, չգան ի Կողքիս (Միդղլիւս ալմիմնէ), և յաղեալ ցուց և նորազաց կորեցին զոսի գեղմն:

(7) Պ, Շտպեն սկանի ի բառօք Կուր և Կիւրոս ի քննութեան նշանակութեանց մտանել և ասէ. և Գուր, Խուր, նշանաւոր էր ի լեզու Պեղիկեան (Пегликиан) արեղակն, զորաւոր բերաւոր, արեւելք՝ Մալքայմ կարծէ թէ՛ Կիւրոս ի լեզու և Պարսից զնոյն նշանակէ. և Կորէլ 2) անուն, ասեալն ի ընդ

Երեւի յաւանդութիւնս ընակչաց Կովկասու և մեծն Աղէքսանդր Մակեդոնացի:

Ձկնի տիրեն կողմանց՝ զքանի մի դարս և Հռովմայեցիք:

Աստ՝ նախ քան զամենայն տարածեցաւ Քրիստոնէութիւնն ի ձեռն Ս. Գրիգորի 8):

Աստի չուեցին աղգք՝ ի Հիւսիսային ստորոտս Կովկասու. և մնացեալ ընակիչք, երեւի թէ Գոթք, հարստահարեալ ճնշեցան ի Հոնաց ի լերինս:

Յետ անցանելոյ ժամանակաց ոչ սակաւ, ի յայտ եկին բարգաւաճ տէրութիւնք Հայոց և Վրաց, որք ըստ ինչ ինչ հանդամանաց, ընդ իշխանութեամբ դտան Բիւզանդիոյ: Տակաւին նըշմարին ի լլուրս բաղումս աշտարակք և աւերակք շինութեանց վկայք զիւցալնական արիագործութեանց միջին դարուց:

Այլ այն ինչ բազմութիւն Մոնղոլաց և Թաթարաց ընդ առաջնորդութեամբք Չինգիս խանայ

« Բէկց Կիւրոսի նշանակէ նոյնպէս արեգակն. Պարմերիսս ի « զիտնութիւնսն ի վերայ Ստրաբոնի սկզբ թէ, Կիւրոս մինչ « ցեղագաւորեն կոչուր « Արաքսատ « և Կուր գետ, ըստ վկա- « յելոյ Պաղոմեայ, կոչուր նոյնպէս « արքադատ «. « Գուր « ի « Պարսկական նշանակէ « մութն «. եթէ ի միտ առցուք, թէ « Հայք « մթին « անուանեն զլերինս, ուստի Կուր սկիզբն առ- « նու, որ առ Վերս « Ձրտիլ « (Հիւսիս) նշանակէ դարձեալ « մութն, յայնժամ այս ամենայն մերձաւորութիւնք գուցէ « կարող լեցին առաջնորդել զոք ի հաւաստի ստուգարանու- « թիւն անուանս Կուր, սրոյ սկզբնաւորն գրի Կ և ոչ Խ « կամ Գ. « Տես անդ, երես 7 ի ծանօթութիւնս Բայց մե- « րոյս երկասիրութեան հեղինակն, ի ստորե գլուխ Ե. երես 117. « յիշատակեալ դարձեալ ի ծանօթութիւնն զբառք Կուր, անէ. « անուանեցաւ ի պատիւ Կիւրոսի արքային Պարսից. Վերք ի « ժամանակս Հարաբինայ կոչէին զսա « Շահ - Բահմանն, նոյն « անուն, զոր պատմիչք Պարսից տան Կիւրոսի «. Միւթար « Արքա, յանուն Կիւրոսի կոչեցեալ համարի զայն Կուր գետ որ « յաշխարհին Մարաց, առ որով սղանաւ ասէ յիշատակեալն Կիւ- « րոս — (Տես ի Բառքիւս յատուկ անուանց):

(8) « Սէն - Մարթէն « ասէ, մեծարգոյ գիտնական համադ- « րին մեր Միլլոշ Էմին, « յարեմանսն ուսելոցն առաջինն « դտաւ, որ յեւսերայ եկեղեցական պատմութիւնէն առեալ « հիմն բանից եցոյց. թէ արդարեւ Քրիստոնէութիւնն արդէն « Թաղաւորեալ կրօն էր ի Հայս, յորժամ Կոստանդիանոս ըն- « կալաւ զայն. հետեւաբար առաջին քրիստոնէայ աղգ յերկրի, « են Հայք Elle nous révèle un fait d'une « , grande importance resté inconnu jusqu' à présent.

և Թամրղանայ գեղան ի սահմանսդ, այնուհետեւ խանգարեցան կացին կրթութեան և յառաջադի- մութեան աշխարհին միջոցք:

Յընթացս դարաւոր ժամանակաց մինչև ցծնունդ Յիսուսի Քրիստոսի՝ զափուռն Սեաւ ծովու կալեալ ունէին քաղաքակրթեալ գաղմականութիւնք Յունաց, որք առնէին մեծ իմն տուրեւառս վաճառուց ընդ Ասիոյ. կալան զտեղի նոցա ի միջին դարս Գենուացիք, լցեալ զբաղում տեղիս եկօք ժողովուրդեան և նուաճեալ զերկիր՝ այժին զվաճառ իւրեանց ի ներքս Ասիոյ և յամենայն տեղիս ուր հասին, տարածեցին զՔրիստոնէութիւնն: Չերբեղք մինչև ցայսօր տակաւին ի բերան առնուն զանունդ « ի Գենոս » (Գենուացի). զովն զգինուորական ընտիր զէնս և զարդս, զոր ստանային ի փորձ, ի հմուտ ազդէր յայդմանէ, յորոց տեսանին ի նոսա տակաւին մնացորդք. ամենայն Չերբեղ, անցեալ առ Գենուացաշէն եկեղեցեաւ կամ մատրամբ իջանէ ի ձիոյն և առնէ աղօթս:

Այլ իբրեւ իշխանութիւն Տաճկաց զօրացաւ ի վերայ Գենուացոց, բնակիչք երկրին, իշխանք և ժողովուրդք ընդ իշխանութեամբ անկան Մահմետականաց. Տաճիկք կամ ջնջէին զքրիստոնեայս կամ յանհարինս նեղէին զնոսա. աստի և զհետ եկն, աշխարհին՝ օր քան զօր կորուսանել զխաղաղութիւն իւր և զյառաջադիմութիւն, ի վարկնին փոխել վիճակ. և լինել յայնմ հետեւ վայր սգոյ և արիւնհեղութեան ի ձեռն Տաճկաց և Պարսից, որք յընթացս բաղում ժամանակաց

„ Elle nous montre qu'en l'an 311, c'est-à-dire a-
„ vant que Constantin se fut déclaré chrétien, la
„ doctrine de l'Evangile était professée publiquement
„ dans un grand royaume, voisin de l'empire, ce
„ qui donne lieu de penser que la religion chré-
„ tienne y était déjà établie depuis quelque temps.
„ Cette simple indication, donnée par Eusèbe, suf-
„ fit pour faire voir que les Arméniens sont réele-
„ ment la première nation qui ait adopté la foi
„ chrétienne Տես Բուսիարէն Թարգմանութիւն
„ Պալոմ, Մովսիսի Խորենացոյ, գործ Միկրաշի Էմին, Մոսկուս,
1858, երես 308:

ոչ դադարեցան ի յարձակելոյ զմիմեամբք ի կոր-
զել զիշխանութիւն երկրին. մինչև հոռակ ուրեմն
տէրութիւնն Ռուսիոյ աղատարար հանդիսացաւ
և զդէմ կարաւ յարձակմանց և անիրաւութեանց:

Ի կողմանս յայտոսիկ բնակին ցիր և ցան եղ-
եալ բազմաթիւ որիշ որիշ ցեղք, որք և այժմ
իսկ խօսինք ի ըզրոս առաւել քան զեթանա-
սուն 9) (ի մեծամեծ աւանս միով միայն ի լե-
զուացս): — Այն ամենայն ազգաց, որ հազարա-
ւոր ամօք յառաջ մտին յերկիրս այս կամ առ-
ժամանակ մի զբնակութիւն կալան աստանօր,
կան մնան հետք յիշատակաց. և զի նոցուն միայն
յիշատակս ասեմ, այլ ամենայն ժամանակաց տիե-
զերախօս պատմութեան: Եւ որ մինչև զայսօր
ժամանակի մնացորդք կիսակործան հոյակապ քա-
ղաքաց և այլոց հնութեանց, զօ. ջրանցից, ա-
ռուաց և ին. զճարտարութիւն ցույցանեն մեծամեծ
ինքնակալութեանց Բարեկոնի, Ասորոց, Պարսից,
Յունաց, և Հռովմայեցոց. այլ լաւագոյն քան
ղամենայն տեսանին հնադարեան հրաշակաւոյց
եկեղեցիք քրիստոնէից՝ և կիսաւեր զղեակք՝ ի
զրաւիտ քարանց, զործք միլին դարուց:

Ար ինչ ի սահմանս յայտոսիկ գտանի ընդ կա-
ռավարութեամբ Ռուսիոյ՝ բաց է առաջի հետա-
դոտ այցելուաց. այլ ցաւիմք զի հետադատութիւնք
կողմանցս սակաւք եղեն յոյժ. և եթէ ոմանք ևս

(9) « Պիտինոս, (սակ Շոպեն) պատմէ թէ յորժամ Հռով-
մայեցիք առնէին տուրեառս ընդ Դիոսկուրեայ և Փոնիսայ
« (իզգեաւոր և Փօթի) ստիպեցան ունել ցերեքարելք զա-
« նազանակալութեամբս, սակս հազորդակցութեան ընդ
« երկրացոցն: Սարաբոն դէմ միայն յԱղուանս (Ալբանիս)» 26
« առանձին առանձին բարբառս. իսկ Ալ — Աղիգս, Սարաբոն
« ալիարհադիլ երեւայն յոյժ յետոյ, անուանէ զՎովկաս
« Զարբալ — ալ — Սուրի (երկինք լեզուաց). բաժանմունք այս
« (լեզուաց) այժմ թէև նուազ է յոյժ համեմատութեամբ
« նայն, բայց դարձեալ նշանաւոր. ստորդ է թէ ոչ սակաւ
« ազգք մանուկք խառնեալք ընդ դրացիս, կողուսիս զերեւանց
« սեպհական լեզու, և ի նոցին սկսան խօսել, և ներհակ ամբն,
« յարմատական հին լեզուս տեղոյս խառնեցան բարբառք
« այն ամենայն ալլագ, որք մի զկին միոյ երեւցան ի պատ-
« մութեան ի խնդր եղելոցն ասեմ ի Վովկասեան կողմանս
« կամ ալիարհակալութեան, կամ աղապատարարանի, յերեսաց
« հօր և հետամուտ թշնամեաց իւրեանց »: Տես Շոպեն,
երես 903:

ի խնդիր ելին, անծանօթ մնացին բազմաթիւ ա-
ռարկայից, յոյժ կարեւորաց ի դիտողութիւնս ու-
սումնականս:

Բնախոյղքս Կոխ, Վաքնէր, Դիւբուայ, ուշ
եղին առաւել բնաղննութեան. այլ քնադատ-
մական զննութիւնք և դիտողութիւնք ըստ իս չեն
այնչափ ի կարեւորացն սակի. վասն զի ժամանա-
կին փոփոխութիւն քան զայլս ամենայն սակաւ
ազգէ ի հողաբոյս և ի հանքս, որք հազարաւոր
ամօք կան մնան նոյն. իսկ մարդկային ձեւազործք
փութով քայքային կորնչին, և սովորութիւնք,
բարք և եղանակ կենաց ցանկ ընդ փոփոխութեամբ
անկանին, որպէս և լեզուք, փոփոխեալք սակաւ
առ սակաւ անհետանան ի վերջոյ:

Բաց ի վերոյիշատակելոցդ՝ գտան և այլ այցե-
լուք կողմանցս Շարտէն, Հիւլտինշտէտ, Քլալիթով,
Համ, Բրօսսէ, և բանասէրքս 10) Շեօդէն և Բո-
զէն. նոցին ևս վաստակք և բանք՝ առեալ իբ-
րև զհնախօսութիւն և բանասիրութիւն, հաւաս-
տիք են և զովելք. այլ ցաւիմ, զի և նոքա դուն
ուրեք դարձուցին զուշ իւրեանց ի վերայ առանին
և ընկերական կենաց, բարուց, և սովորութեանց
բնակչաց, ազգային ասացուածոց, առածից, եր-
գոց, և աւանդութեանց, որք ամենակարեւորք են,
վասն զի որպէս ասացաք, ամբաւս կարեն մատա-
կարարել մեզ նիւթս գիտութեան. որոց հետա-
դատութիւն լոյս մեծ կարէ սփռել և ի վերայ
կողմանց ինչ Եւրոպոյի:

Տոհմագրութիւնն 11) ոչ ինչ նուազ քան
զբնական պատմութիւնն առաջի առնէ հետա-
քերթական իրս շահաւորս և պիտանիս, և զործ
և արդարեւ խորամուկս լինել յազգային ոգիս ժո-
ղովրդոց գիտել զառնանին և զընկերական կենա-
կցութեան նոցա եղանակ և նկարագրել զբոյս
բարուց և բնաւորութիւնս:

Ես ի սոյն գործ անձնատուր եղէ, թափեալ
ղամենայն ճիգն անձին յուսանել և հաւաստեաւ
ի զիր առնուլ զվիճակ և զբնաւորութիւն ազ-
գացդ, բնակելոց ի կողմանսդ որոց յայց ելի. ի

(10) Филологъ բառ. Յոնաւրէն, բանասէր:
(11) Этнографъ բառ. Յունաւրէն, տոհմագիր, կամ նկարա-
գիր ազգաց:

բայ եղեալ զմեծամտութիւն, զորպահանջէ արդի քաղաքականութիւն մեր, որ յամենայնի զթանձր տղիտութիւն և զբարբարոսութիւն տայ նշմարել յազգս զըկեալս ի լուսաւորութենէն և քաղաքակրթութենէն Եւրոպիոյ. յուսամ՝ թէ զոր ինչ միանդամ խօսեցայ, հաւաստիք են և ճիշդ նկարագրութիւնք: Յերկասիրութեանս մերում՝ պիտաւորապէս երկու իրք են արժանիք ուշադրութեան. առաջինն՝ մեծաւորութիւն կամ եթէ հնար ինչ է ասել ազգակցութիւն երկուց ցեղիցն, Օսմեաց և հին Գերմանացոց, ըստ համաձայնութեան բարուց, ծիսից և կենցաղաւարութեանց նոցա երկրորդ՝ բնակեալ Հայկեան սեռի նշանաւորն Հայաստան:

Զայս վաստակ կամ էր ինձ ի տիպ արձանագրեցանել անդէն յամի 1849, ալ ըստ ինչ ինչ

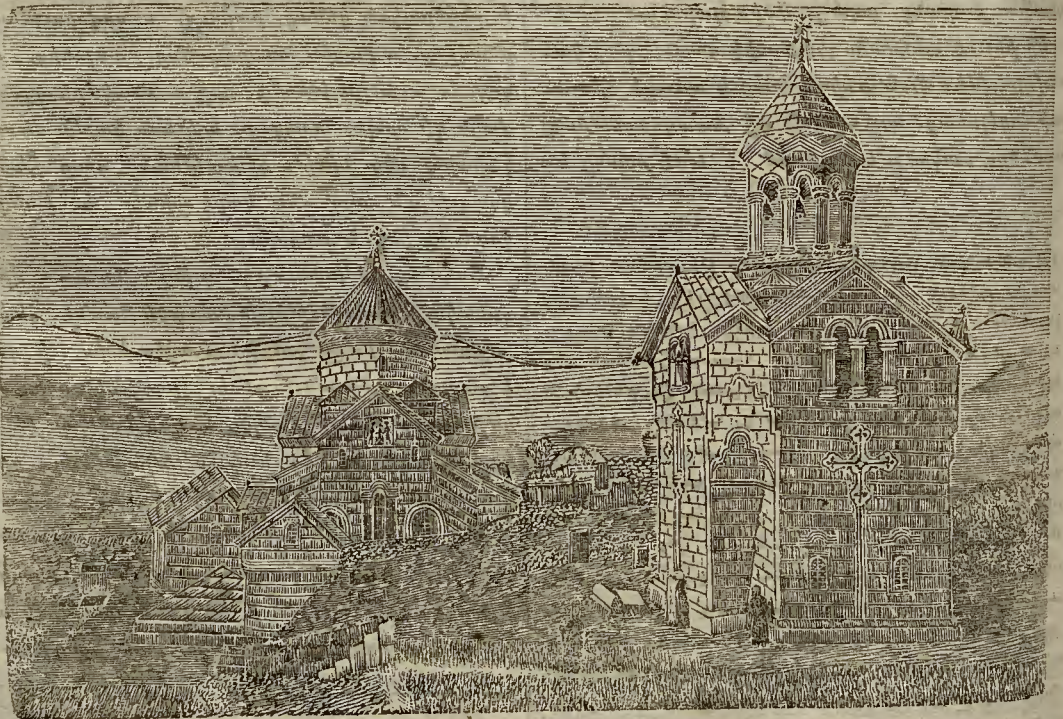
խափանառիթն հանգամանաց, այժմ տեսանէ զըլտ, թէ և թարգմանութիւնն ամօք յառաջ երևեցաւ յԱնգղիայ, ոչ անազան ընթերցելն թերեւ և ի լեզու Քաղղիական. իսկ Գերմանացի հեղինակին զէթ այսչափ օգուտ յաւանայիցն յամեյոցանկիսցն զտպագրութիւնն, զի ճոխացեցաւ զայն և ընդարձակեալ կարեւոր գիտելիք: յորմէ զուրկ է Անգղիականն՝ հանէ յերևան

Բարսեղ Օգոստոս Գօն Հակոբ հասցէն.

Բեօլեհօբջ.

Յուլի, 1853

(Շարունակելէ)

Հակոբայ Զանգե Ստանկե Եր. 1 Տեղին.

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՈՒԻ ԵՒ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՏԵԱԿԱՆ

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ:

(Շարունակ—էին և Քեջ):

Նախ քան Ս. Սահակայ և Մես-
րովբայ զԱստուածաշունչն ի Յունակա-
նէն ի Հայ վերածին, Հայաստանում
գործածական էր միայն Ասորերէն Աս-
տուածաշունչն որ ժողովրդին անհասկա-
նալի էր, ինչպէս կարելի է ստուգել Ս.
Մեսրովբայ Աորիւն աշակերտից, որ իւր
Այբուբենից զիւրի պատմութեան մէջ,
զոր զրեւ էր Հայոց Վառնապուհ թա-
գաւորի հրամանաւ, հետեւեալ խօսքերն
է յառաջ բերում. «Եւ այսպէս բազ-
մաժամանակեայ մտածութիւնն՝ երաւ-
նելոյ առն Մաշթոցի՝ ընկալեալ յա-
մենախնամ մարդանիրէն Աստուծոյ,
«զօրացոյց զնա հոգեով ողորմութեան
«իւրոյ. քանզի հոգացեալ յարածամ-
«տումէր երանելի այրն Մաշթոյ, տե-
«սանելով զմեծաջանն ծախս մանկան-
«ցըն՝ Հայաստան աշխարհիս: Որք բա-
«զում թոշակօք և հեռադնաց ճանա-
«պարհօք և բաղմաժամանակեայ զե-
«զերմամբք՝ մաշէին զաւուրս իւրեանց
«ի զպրօցս Ասորի զիտութեան. քան-
«զի՝ պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք
«զրոց Ասորի ուսմամբ վարէին ի Վա-
«նօրայս և յԵկեղեցիս Հայաստան ժո-
«ղովորոցս, յորմէ ոչինչ էին կարող լը-
«սել և օգտել ժողովուրդքն՝ այսպիսի

«մեծ աշխարհի յանըութենէ լեզուին
«Ասորւոյ,»⁽¹⁾:

Դեռ ի վաղ ժամանակաց հետէ Հա-
յաստանում գործածութեան մէջ էին
Ասորւոց, Յունաց, և Պարսից այբուբե-
նական նշանադիրք, վասն զի Հայք չու-
նէին զեռ ևս իրենց լեզուի հնչելնները
ճշտօրէն արայայտելու սեպհական նշա-
նադիրք⁽²⁾: Դիոգորոս Սիկիլեցոյ և քանի
մի Յոյն Պատմաց հետեւելով երևում է
որ առաջինք քրիստոնէութեան թուակա-
նից առաջ կիրարկութեան մէջ էին ար-
դէն⁽³⁾. հաւանական է որ Ս. Մեսրով-
բայ դտած այբուբենքը մեծ պատճառ ե-
ղան նշանագրաց կիրարկութեան սահմա-
նաւորուելուն և սակաւ ինչ յետոյ բոլո-
րովն անհետանալուն: Գրէթէ այս ժամա-
նակներում էր որ Հայերը Ս. Եփրեմայ
Եղեսացւոյ գրուածքը⁽⁴⁾, Ս. Յակոբայ
Մծբնայ Հայրապետի քարոզները⁽⁵⁾ և
Ասորի գլխաւոր մտնեազրաց գրուածք-
ները ի Հայ վերածին:

Վեցերորդ դարու միջին ժամանակ-
ներում, Մանէս, Թէոդորոս Մոփ-

(1) Աորիւն, Ղազար Փարպ. էջ 25, 26:

(2) Ագաթ. էջ 375, 374 Մովս. Խոր. Պատմ. Հայոց. զերք Գ. զլս. ԾԻ. էջ 299, 300. — Ղազար Փարպ. էջ 25:

(3) Diad. Sicul. tum. II. lib. XIX. p. 335. edit. vess. — Poliaen. lib. car. 8. § 3:

(4) Ս. Եփրեմի քարոզների թարգմանութիւնն քրիստոնէութեան Արքունի Մատենադարանի Հայերէն ձեռագրոց մէջ համար 55, 57, 56 և 65:

(5) Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի քարոզ-
ների Հայերէն թարգմանութիւնը Վատնեքէնի
հետ միասին հրատարակեց Հռոմում Անտոնել-
լի Պարլինալը 1. հատ. in folio 1756:

սո՛ւեացի, Պօղոս Սամոսացի հերետիկոսաց գրուածքները Հայաստան բերուեցան Նեստորականաց շարագրեալ շատ գրուածքներով և Հին ու Նոր Ստակաւանոց անվաւեր զըքերով, ինչպէս Յայտնութիւն Ս. Պետրոսի, Օղջնմն Ագամայ, Աւետ սրան մանկութեան և հերետիկոսաց քահանայից ջանիւք ի Հայ թարգմանեցան. այդ քահանայք իրենց կարծեաց համար հարկադրուած էին թողուլ Քսորիք¹⁾: Իններորդ դարու սկզբներում, Նանա անուն Աւագ Սարկաւազը ընդունեց Հայկական Ակեղեցւոյ դաւանութիւնը և զնաց Տարօնայ իշխան Բագարանոյ արքունիքը, որ Բաղդատայ Խաչիքների կողմից գլխաւոր կառավարիչ էր նշանակուել իւր Հայրենեայ²⁾: Նանա Աստուածաբանական մի քանի գրուածք ևս թարգմանեց ի Հայ բարբառ: Վերջապէս առ մեզ Արքունի Մատենադարանում կայ նոյնպէս Յիսուսի 1245 և Հայոց 694 թուականում Մետրոքայ Յակոբիկ Միքայէլ Պատրիարքի յօրինած Տիեզերական Պատմութեան թարգմանութիւնը: Այս Պատրիարքը փոխեցաւ յաստեաց երկոտասներորդ դարու վերջերում³⁾: Այս ժամանակադրական պատմութիւնը, որից շատ յաճախ դրուատեօք

վկայութիւններ է բերում Գրիգոր Աբուլ Ֆարաձը¹⁾ իւր Ասորերէն գրուած Տիեզերական Պատմութեան մէջ, բոլորովին անծանօթ էր: Աստեմանի զիտնականին և նորա սկզբնական բնագիրը, որքան ինձ յայտնի է, չկայ Աւրոպիոյ ոչ մի մատենադարանում:

Հայրէն գրոց մէջ միայն կարելի է յուսալ հարազատ ծանօթութիւնը կամ տեղեկութիւնք գտնել, որովք հնար կրէին ծանօթանալ Սասանեան ցեղի Պարսկաստանի թագաւորաց պատմութեան և նախնի Պարսից այն է Օրադաշտի աղանդաւորաց կրօնական կարծեաց հետ: Հայաստանի ակնութեան բարձմանէն ըզկնի, մոգերը ետեւէ էին Պարսկաստանի թագաւորաց պաշտպանութեամբն և զօրութեամբ Հայաստան մտնել ուր և հաստատել իրենց կրօնը, իսկ Հայաստանի Աստուածաբանք բազմիցս հարկադրուած դրաւոր կերպիւ էին պաշտպանում իրենց կրօնքը՝ մոգաց դէմ, որպէս զեւթեղա նական արգիլէն Հայ իշխաններն օտար դաւանութեան դիրկը դիմելու, բայց չնայելով այս մեծաձիգն աշխատութեանց նոցանից մեծ բազմութիւն մի աշակերտեցաւ նոցա ուսմանց²⁾: Այս վիճաբանական դրուածքն են ահա յորս բազմութիւ տեղեկութիւնք և աւանդութիւնք կարելի է գտնել և որոնք կարեւոր են այն պատճառաւ մանուսկր որ նոյն ժողովրդի մէջ բնակուող և նորա կրօնից դէմ մաքառող մատենադրաց աշխատասիրութեանց

(1) Սամուէլ Անեցւոյ Ժամանակագրութիւն. ձեռագիր Հայոց. համար 96. fol. 24. verso.

(2) Չամչեան. Հայոց Պատմ. հատ. Բ. զերբ Դ. զլիւ. ԿԹ. էջ 441. զլիւ. Հ. էջ 451. զերբ Դ. զլիւ. Ա. էջ 678. զլիւ. Բ. էջ 685.

(3) Այս ժամանակադրութիւնը մեր Արքունի մատենադարանում գտնուած համար 90 Հայեւրէն ձեռագրում 220 երեսից է բաղկացած in folio.

(1) Pag. 2 et passim.

(2) Եղիշէ և Ղազար Փարպեցի. passim.

մէջ են դառնուում: Հայկական կղերի ամենանշանաւոր անձինք ինչպէս Եղնիկ, Արծան Արծրունի և ուրիշ շատերը այս աւարկայի մասին շատ գրուածքներ ունին, որք կան ևս մինչև ցայսօր: Եղիշէի հինգերորդ դարու միջին ժամանակներում գրած Վարդանանց Պարսից դէմ բացած պատերազմի պատմութեան մէջ, Վեհ — Միհր — Կերսէհ Հայաստանի Պարսիկ կառավարչի պատուէրը կայ, որով յորդորուեմք զՀայս Օրադաշտի կըրօնը ընդունելու¹): Այս պատուէրը շատ ընդարձակ մեկնութիւն է բովանդակում իւր մէջ Պարսից աստուածաբանական վարդապետութեան վերաբերութեամբ: Բաց ի մեր յիշած գրուածքներից, Հայերն ունին դեռ ևս շատ Աստուածաբանական աշխատութիւնք, որոնց նըպատակն է հերքել այն զանազան հերետիկոսաց և աղանդաւորաց մոլորութիւնքը՝ որոնք Հայաստանում և Միջագետքում յայտնի են Աբու-հիւսէյն, Թոնդրակայ Վազար անուն մէկից որ անսներորդ դարու վերջերումն էր ապրում, Թաւադայեցի, Թուրքլու անուն քաղաքից, Խոսեցի, Խոնուս քաղաքից, որ Ափրատայ միւս կողմն է ընկնում, Համի, Սաբէէն, Հարանի, և ըն. անուանակոչութեամբ. սոքա. երևումէ որ Ասիոյ հին ժողովրդոց կրօնական կարծիքներն են պահպանել: Այս աղանդաւորք շատ հաւանական է որ Բաբելոնացի, Մարկիոնի, Վաղենտինոսի

և Մանէկի աշակերտաց հետևողքն եղած լինին, որոնք շատ երկար ժամանակ պահպանել են իրենց զօրութիւնը և բազմութիւնը Աղեւսիայում, Հարանում և Միջագետքի միւս մասերում¹): Թէպէտ զանազան ժամանակներում շատ արինայից նեղութեանց և հալածանաց² են ենթարկուել սոքա, սակայն երևում է որ դարձեալ կան դեռ ևս Հայաստանում, Խոնուս քաղաքի կողմերում և Միջագետքում, ուր Աղեւսի են կոչում նոցա:

Չնայելով մեր թուած Հայկական գրականութեան բազմութիւն օգուտները, այնու ամենայնիւ անձանօթ էր մնացել Աբու-հիւսէյն այդ գրականութիւնը մինչև մեր օրերը: Հատ գծուար է ճշմարտապէս որոշել այն անտարբերութեան պատճառները զորս ցուցել են այդ գրականութեան վերաբերութեամբ: Բառարանաց և ընկերական գրոց պակասութիւնը, նոյն և առ մեզ արքունի Մատենադարանում դանդաղ ձեռագրաց սակաւութիւնն անկասկած զլիաւոր պատճառք են վերոյիշեալ անտարբերութեան. բայց ադ պատճառք ևս անդօր են կատարեալ մեկնութիւն տալու մեզ, վասն զի այդ պատճառք հաւաքաբար պիտի խոտորեցուն ցանկին զմեզ և միւս արեւելեան ազգաց գրականութեան ուսումնասիրութիւնից: Մեր կարծեօք այդ անտարբերութեան նպատեցուցիչ մի հզօր պատճառն էր այն ստրկական վիճակը, յորում գտան-

(1) Եղիշէ, Վարդանանց Պատմ. Գլխ. Բ. էջ 23. 24. 25. և հատ. քառածալ. Կ. Պոլիս, 1764 թ.

(1) Assemani, Bibl. Orient. tam. 1. p. 118, 145 — Gottigner. Hst. Orient p. 174 175.

(2) Համի. Հայոց Պատմ. հատ. Բ. գիրք Դ. Գլխ. ԼԴ. էջ 884 — 896.

Լուծմ էր Հայաստան մինչև մեր օրերը, երբ Եօթնևտասներորդ դարու միջին ժամանակներում, Աստուածաշնչի գրականութիւնն արևելագիտաց աշխատասիրութեանց միակ նիւթ լինելուց դադարեցաւ և սկսեցին Ասիական լեզուաց իսկ գրականական նպատակաւ ռուսումնասիրութիւնը: Ի վաղուց հետէ Հայք իրենց անկախութեան հետ կորցրած էին և այն քաղաքական կարգը, զոր իրաւունք ունէին ունիլ միւս Ասիական ազգերի շարքում իրենց երկրի մեծութեան և կարևորութեան վերայ հիմնուելով: Եւ առ զըժուար է ներկայացնել մինչև անգամ թէ ինչպէս ժողովուրդ մի, որոյ մեծ մասը Մահմետականաց լծոյ տակ, միւսն աստանդական և հին աշխարհի ամենայն մասերը ցրուած գրականութեամբ պարասիւղ կարողանար և անխախտ պահպանել այնպիսի դիտանկան մի լեզու, որ ի վաղուց անտի ողորդուած և մշակուած է ամենայն տեսակ բաղմամբիւ զրուածքներով: Ամեն ուրեք Հայոց առ վաճառականութիւնն ունեցած ճաշակը Հրէից հետ շփութեամբ պատճառ է հանդիսանում և նոցա Աբաբերէն, Պարսկերէն և Թուրքերէն բառերով և ոճերով լի աշխարհիկ բարբառք արդելում և դժուարացնում է գնոսա իրենց վերայ իշխող ժողովրդից որոշելու: Եւ այսպէս այն անիրաւութիւնը զոր տրեւէին Հայերին, պատճառ դարձաւ առաւել ծանր անիրաւութեան՝ զոր գոցէ շատ երկար ևս կշարունակեն առնել նոցա գրականութեան:

Ս. Մ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԳՈՒՏ ՆՈՐՈ.

Ամենայն լուսաւորեալ ազնիւ՝ դիտութիւն կարի օգտակարագոյն մարդկայինս սնուի, ծանեան զպատմութիւնն. Կիկերոն անուանէ զայն — լուսաւոր ճշմարտութեան, մարդիչ կենաց, և վկայ ժամանակաց. Պոսուէ — հանճարեղ խորհրդատու արքայից. Փլեյէ, — բարոյականութիւն գործնական. Բոլիկարօն — նիւթ խուզարկութեան փիլիսոփայութեան, իսկ Պարամիլին ասէ՝ ըստ քանի մի իմաստից առեալ, պատմութիւնն է նուիրական մատեան ազգաց, մատեան վսեմ և կարևորագոյն, վսեմ զի զճագումն նոցին և զարարողոյս բարոցն, և զկենցաղ իրր ի հայելոյ պատկերադրէ. և թէ՛ պատմութիւնն է պատրամ յանցելոցն հնոց եկելոցն աւանդեալ, բացատրութիւն ներկայի, և օրինակ խրատուց ապագային, և Յետ զայս այսպէս ընդունելոյ և անտեղի անգամ թուի ասել պատմութեանն հմտութիւն զոր շահ բերէ մարդոյն:

Եր երբեմն յորժամ անուամբս «պատմութիւն» իմացեալ լինէր զղրի հարկանել միայն անցս մանուկս և մասնաւորս, և նոցուն միտ գնկոյ հըմտութեան հարկ և պարտ բանասիրացն միայն պահեալ էր, որոց կամ էր ի քնին Լատին և Յոյն հեղինակացն պարագել: Եր երբեմն՝ յորժամ անուամբս «պատմութիւն» իմացեալ լինէր յուշի ունել միայն զանուանս և զթուականըս, Եր և երբեմն, զի պատմութիւնն ի կարգի դիտութեանցն զվերջինն ունէր տեղի. կամ բաղում անգամ այն էր, զի և ոչ իրաւունս զընելն նմա անուն և տեղի զրաւել ի նոսա. վսեմ զի ոչ այլ ինչ համարեալ էր, լայց նիւթ մանկական զբաղման արժանի, այլ իբրեւ յարբունս ժամանեաց տակաւ առ տակաւ բանականութիւն մարդկային, դիտացին և հաւատացին ամենեւին թէ զայդպիսի պաշտօն և սպաս որոշել նմին զյարգ դիտութեանը կորուսանէ՝ և վսեմ՝ ճակատագրի նորին ընդդէմ՝ զինի տգիտարար. քանզի բուն նպատակի գիտելոյ զպատմութիւն, ոչ զհետաքրքրութիւն յապեցուցանել է և ոչ զանցս հընչինս կամ մանուկս ևս և զանուանս և զթուա-

կանս միայն, այլ զարարս և զկենցաղ անցկոցն հնոց անընթաց պահպանել և իբր ի փորձ դրուշովեան զնոցուն առաջի արարեալ բաղդ, ազգել մարդոյ զի զգծնութեամբ և իմաստութեամբ բուն հարցէ զներկայէն:

Համօրէն գիտութիւնք և հմտութիւնք մարդկային պարտին ունել զմի կէտ վեամ՝ նպատակի, այն է առնել զմեղ իմաստունս, բարեգործս, և հետեալար երջանիկս. և ահա ի կարգի այսպիսեաց գիտութեանց՝ որք կրթեն և հրահանգեն զմիտ մեր և սիրտ, զառաջինն տեղի կալեալ ունի պատմութիւնն. որ զի թական իմն գոյժի դօրութեամբ հանեալ ածեալ զմեղ ի դարս անցեալս, և յաշխարհս հեռաւորս պէսպէսս, հրամայէ զըլորելոց թագաւորութեանց յառնել ի քաշտացեալ աւերակացն և ձեռն ի ղէն պարզել քաջակուռ. որ բացեալ զգերեզմանս՝ կեանս յաճինս շնչէ մեռելոց, և յարուցեալ կացուցանէ առաջի մեր կարգս կարգս. պատմութեանց և ազանց պատմութեամբն իմանամք ապաքէն զճաղու մննոցա, զաճկութիւնն, զբարգաւաճանս, և ի վերջոյ՝ զանկումն. դիտեմք, զի թագաւորութիւն զլորեալ և ազգ՝ ոչ իսպառ անհետանան ի միջոյ. այլ ի փոշեաց նոցուն կրկին ընծիւղս արձակեն տէրութիւնք և սերունդք ազգաց նորանորք, որովք տեսանեմք զն կապ անխզելի շղթայեալ պահէ մին ընդ միւսոյն զանցս աշխարհի յարարագործութենէ մինչև ցայսօր ժամանակի. եւ նա ինքն է, որ իբրև Մենտոր անբաժան ի մէջ բացատրէ զառիմս և զհեռեանս անցկցգ այլոցիկ, և առաջի եղեալ զկորստաբեր հարուածս քոսմնիլի կրից մարդկային, աղղէ ի բաց ընկենու զնոսս:

Փորձն ինքնին տայ զիտել հաւատեալ, թէ սերունդք և աղինք ծաղկին և զօրանան, յորժամ հլու և պատկառ կան Աստուածային և քաղաքական օրինաց, և զլորին՝ յորժամ առաթուր զօրէնս կոխուցեն. և այսպիսեալ ահա սիրտ մարդոյ առաւել քան զառաւել բարեաց գործոց նկրտի զհետ լինել: Այլ ըստ որում որպէս յառանին կենցաղաւարութեան անձին առանձին ուրուք, նոյնպէս յազգային կամ յընդհանրական զայնպիսի տեսանեմք երեւոյթս և պատահարս, որք ընդ առաջին աշխարհ մեր թուին լինել ներ-

հակք բարեոյն, և արդար նախասահմանութեան, և զի տեսանեմք երեւմն «զվատաց կայսրել, և զլաւաց կական», ուստի տկար միտ մարդկային վարանի ծփայ ալիկոյդ, և բազում անգամ առ թեթեամբութեանն կորուսանէ զառհաւատչեայն յաւերժական երանութեանն իւրոյ, զհաւատն իմա առ Աստուած, և զլոյսն ի նորուն անվրէպ հատուցումն: Ուստի դիտելն այնպիսոյն զպատմութիւնն ոչ միայն անօգուտ, այլ թերեւ և վնասակար լինէր. իսկ որ կորովամիտն է և ուղղախոհ, չկարծեմ թէ յընթերցուածոց պատմութեան անշահ կացցէ և դատարկաձեռն. վասն զի պատմութիւնն է, որ իբրև հոգնիւթեայ գործի երկնային զշխոյին — քրիստոնէականն հաւատոյ հասանէ ի թիկունս օգնականութեան մարդոյ վարանկր, և հաւատարմացուցանէ, թէ վատաց առ օրն է բարդ բարեհամբոյր, և թէ բարին, թէ և երբեմն նսեմանայ միգաւ չարութեան և անիրաւութեան որպէս արև ընդ ամպովք, այլ բարի է միշտ, և անդէն ընդ տեղի տայն ամպոց մթութեան չարութեան, ճառագայթք բոցաձաձանչք հատանին ի նմանէ. և թէ առօրեայ կեանս այս երկրաւոր միայն զրաւական է հանդերձելոյն. յորում անվախձան արդար Մատաւորն պատրաստեալ պահէ իւրաքանչիւր ումք ըստ իւր՝ զարժանաւորն հատուցում:

Իմաստունն Սողոմոն իմաստուն անուանէ ըզձանաչողս անձին, Ասպրեալն Պօղոս խրատէ ըզմարդ «ձանաչել զանձն, նոյն իսկ անձին երանութեան աղագաւ. մեծն Բարսեղ դաստիարակն ազգաց և վարդապետն քրիստոնէականն եկեղեցւոյ յորդորէ զամենեւին «փորձել և ձանաչել զանձն», և Հելլենացւոցն տաճար Ղեզդիեան զնոյն քարոզէր ոսկետառ արձանագրութեամբ «ծանիր զքեզ», զնոյն և Հռովմայեցին վարդապետէր յիւրն ի բարբառ. տես առանիկ զի Քրիստոնեայք, Հրէայք, և Հնթանոսք իսկ կարեւորագոյն գիտութիւն, կարի օգտակար մարդոյ համարեալ էին «ծանօթութիւն անձին», Զիարդ կարիցեմք ձանաչել զանձնս. չիք տարակոյս, թէ հաւատարմագոյն ուղեցոյց մարդոյ ի նոյն է քրիստոնէական կրօնն. իսկ երկրորդն յետ նորա — պատմութիւնն. վասն զի նա է, որ բացատրեալ

մեղ զըոյս բարուց և զհակամիտութիւնս օրտից
մարդկան և զարարս նոցա, ճանաչել տայ մեղ
դանձինս և զդուշանալ: Պատմութիւնն է՝ որ
ուսուցանէ մեղ թէ այնքան հոգեկան բա-
րեմանութեամբ զարգանալ չքնաղ հաս-
տուած կարող ձեռին Արարչին՝ մարդն, եր-
ջանիկ է լինթանալն զհետ օրինաց առողջ և
կորովամիտ բանականութեան. և թշուառ, յոր-
ժամ երևելի կրկնց միտ զնէ միտմանց, որով և
յանքանիցն շարի կարգ:

(Մասցեալն է յԵրասխայ):

Բ Ա Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն

ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՎԱՆՃԱՆՆԸ.

(Շարունակութիւն և վերջ):

Վարագայր. Դ.

(Յետարանն ցոյցանէ զանոտն, եւ ի նմին զարքայ
ի շարժուն գանաւորակի, եւ զդեպքանն Հռոմայ
եւ զաւագանին. առ արքայի կան Արգամ, Երուսաղէ,
Սյուռի, Զինալիւրն, Որսայրետն, Կապարճակիւրն, Ար-
ժոռէկիւրն եւ Բագեակալն, եւ այլ դրսւորեալք եւ
մանկչաւիք. Երուսաղ կայ ի հեռաստանն զարանեւոյ
եւ սպասէ, զի շնել լինիցին հեյիւրն զիդոյց: Որսորդ
շուքն եւ բարակք, եւ արժուիք եւ բազէք կան
ի ձեռս որսակից իշխանաց: Ի ընդ երեկոս հաւորարտ
եւ խոստանայ գիշեր լիալոսին):

Արքայ.

Պիտի պատմեմ ձեզ մեկ տեղի հրաշալի:

Ճաշին անոյ զինին առատ ծրծեցի:

Քուսն եկաւ, մտայ սենեակ պառկեցայ,

Բայց երկուշուր քնած տեղէս զարթեցայ:

Երազիս մէջ դուստրս առչէ, կանգնեցաւ,

Բարձրաբարբառ քաղցր լեղուտ խօսեցաւ:

Ասաց. հայրիկ, քեզ մեծ վրտանգ կը հասնի,

Քրտան տարի տարաբոլութիւն մեր տոհմի:

Ալքըս բացի, իմացայ որ երազ էր,

Միւս անգամ քուսն այլքերուս հասել էր:

Դարձեալ տեսայ իմ սիրական Սանդուխտն,

Որ ինձ ասաց այն առաջին բան կրկին:

Եւ աւելցուց. հայրիկ, դու ինձ ասեցիր,

Բայց ես բնաւ մոռացած չեմ այս երկիր:

Ահաարարուտ ես կրկնակի զարթեցայ:

Բայց ուժգնութեամբ լիմած գլխոյս քնեցայ:

Երբորդ անգամ դշխոյս լուսով զարգարուած,
Դշխոյն պակ յընտիր ժողովանց բորբուած,
Հաղին կարմիր, վերէն ծածկոյթ ձերանի,
Մատանց վերայ ակնանկուտ մատանի,

Ոսկի մանեակ դոհար ակամբ փողիողեալ,

Վերա վերա շարիք պարանոցէն աւելակեալ:

Եկաւ հանդէպս և արտասուք խօսեցաւ:

Կորա ասածն սրտիս մէջը ցցուեցաւ:

Հայրիկ, ասաց, դու իմ արին թափեցիր,

Բայց այն արին կուլ չտուաւ մեր երկիր:

Անպարտ արեանս բողբ հասաւ մինչ երկինք:

Թաղէի հետ մեք. Հայաստան մընացինք:

Այն արեւնը ժանրացել է քո գլխին,

Քո թագ պիտի չուտ դուրմի ի դետին:

Չկարացիր քո հայրենեաց խնամել,

Ինչպէս դստերդ չըկամեցար խոնայել:

Հայրիկդ, ոնէ մեկ եղբոր կը պաշտպանեմ,

Որ մեր տոհմի մէջ այդ թագը պահպանեմ:

Մեծ վրտանգի մէջ է այժմ քո կեանքը:

Դու չես կարող մերժել քեզմէն փորձանքը:

Այնքան խորն ես մոեւ անձամբ ծով արեան,

Որ այլ ես հընար չըկայ փրկութեան:

Դաւաճանիցք բորբոքել ես բարկութիւն,

Ստիպել ես, որ քեզ առնեն նենգութիւն:

Ախտս, հայրիկ, որ չեմ կարող քեզ օգնել,

Քեզմէն հարուած դաւաճանի հեռացնել:

Բայց չեմ թողուր, որ մեր տունը չքանայ,

Միւսանգամ թագը մեր տուն կը դառնայ:

Այս որ ասաց, դադարեց այն ձայն քաղցրիկ,

Այլքս բացի, չկայր առչէս իմ դստրիկ:

Ինձ ասացին, թէ պատրաստ են հանդերձանք,

Հեծայ ձիոյս, ահա ողջուաւ աստ հասանք:

Քաղք երուանդ, ինձմէն դու մի հեռանար,

Թէ վրտանգ քայ, դու դեմ կանգնիր քաղաքը:

Կըզարմանամ, ամեն կողմէն անգորր ե,

Միջագետաց մէջ խլրտիւն լուսած չէ:

Կոյկաւ, Եղեր սուս նստած են սասանած,

Պոնտոս և Կասքք մնացել են չուարած:

Արդամ.

Յաւիտեան կեաց, մեր զեհափառ Թագաւոր:

Արքայութիւն քո է հաստատ և հրդօր:

Ով է կարող արդ մեր վերայ արշաւել,

Մեզ մեծ Հռոմ է հովանի տարածել:

Ով քեզ ընդդէմ համարձակի հանել սուր,

Լեզէնդն պիտի տեսնէ հանդէպ իւր:

Ահա Հռոմայ ամենազօր դեսպանը,

Ինչ է կարող առնել չնչին իշխանը:

Երուանդ.

Երբնում յարեւ արքայական Սանատրուկ:

Որ յաւիտեան ծառայ քո եմ սարուկ:

Թէ յանդէպի քո ընդդէմ քո ձեկ հանել:

Իսկոյն ունիմ ի մենամարտ ելանել:

Դու քաջ գիտես, որ ես չունիմ օխոյեան,

Քանի ես կամ, անվճռաճէ է Հայաստան:

Այն քոյ տեսիլ արտաբերութիւն է գինեոյ,

Երեւի դեռ չես կըշտացել ի քընոյ:

Սլուկ:

Դուցէ արքայդ մըտածութեամբ ի քընել:

Որ դշտոյն յաջողել է տեսանել:

Ես ես մէկ օր մեռած դուստրս երբ տեսայ,

Նոյն ամի մէջ կրկին դառայ նոր փեսայ:

Երբորդ հարսնա չէի տեսած մինչ այն օր,

Նոյն գիշերը հանդիպեցայ ես անոր:

Արդամ:

Ես իմ հոգին, ճշմարիտ է ստածը,

Արքայն պիտի կատարէ իւր տեսածը:

Դշտայի պէս մէկ օրերդ գտանները,

Եւ արքային նարսիսայ տեսանները:

Երուանդ:

Մեր քաջ արանց արքայն դեռ չէ ծերացած,

Հարսն շատ կեանք պիտի տեսներ աւելցած:

Մէկ օրերդ կըճանայեմ ի Մըծրին,

Որոյ նրման կարծեմ չկայ յայտարհին,

Գուստը է մեծի նահապետին թղնուներաց,

Եւ ինքն արդէն ութուստանց է ամաց:

Սլուկ:

Լաւ խորհուրդ է, երբ կատարի մեր քընը,

Ինքնին կերթամ աւետաւոր առ հարը:

Արքայն պարգև հարսնախօսի չի խնայիր,

Թէ չաւելայ կարուածներս, չի պակսիր:

Արքայ:

Սլուկ, պատրաստ է քեզ պարգև արժանի:

Դու զինակիր պիտի լինիս արքայի:

Ահաբկեցէք, թող փողերը հնչեցնեն,

Եւ քնեցան կապարանէն արձակեն:

(Փողերը հնչեցին, երեկերը սկսան աչս
եւ այն կողմ վազվազել: որսն սկսաւ):

Արքայ:

Ծանրացած եմ, ես չեմ կարող հեծանել:

(Դաճառորակի վերայ կզետեղուի):

Սլուկ:

Ձկարէ լուսին զատուեր ծառոց հալածել:

Երուանդ:

Ահա օրորդ երբ դիմ վայրի հաս:

Արգամ:

Այլ օրորդ քայ ծանրաբեռնեալ եղիւրուա:

(Յաւակարծ անտ եկաւ սեւեռեցաւ Սա-
նատուրակի սրտին, եւ մա գրարվեցաւ):

Երուանդ (բարձրաձայն):

Այս ինչ փորձանք, ով արձակեց նետ վրէպ:

(Հետաւեւ թագմուրթիւնը սկսաւ վազել):

Սլուկ (կողկողեղով):

Հայաստանին հասաւ այս նոր երաշխիս:

(Թագմուրթիւնը մերձեցաւ):

Արգամ (չաշով գոռալով):

Կատարուեցաւ մեր արքայի տեսիլը:

(Թագմուրթիւնը խառնիխոռն կվազվազեց):

Սլուկ (կակաւեղով):

Ձուր անցաւ մեր խրախուսանք խօսելը:

Երուանդ (նետը քարչեց, հանեց):

Նշան կենաց չէ մնացել յարքայի:

(Թագմուրթիւնը շրջապատեց):

Արգամ:

Շուտ հոգ տանիք ժառանգութեան իւր գահին:

Սլուկ (առ ժողովը):

Արքայորդաց մէջէն որուն կըկամիք:

Արգամ:

Արքայորդաց մէջը չըկան արժանիք:

Սլուկ:

Իշխանաց մէջ ով կայ գահին ժառանգորդ:

Արգամ:

Կեցցէ Երուանդ, մեր արքային նոր յաջորդ:

Բաղմուծին:

Կեցցէ Երուանդ մեր նորնախը թագաւոր:

Արգամ:

Կեցցէ Երուանդ քաջն արանց փառաւոր:

Սլուկ (Սանատուրակի քաղը դրեց Երուանդին):

Կեցցէ Երուանդ նորապսակ մեր արքայ:

Բաղմուծին:

Կեցցէ Երուանդ կանգնել յոտին դուռն Հայկայ:

Դեսպան (Երուանդին):

Ինձ Սանատուրակ խոտացել էր կարուածներ:

Երուանդ:

Ինձ այժմ օգնէ, քեզ կան անհուն պարգևներ:

Դեսպան:

Կեցցէ Երուանդ Հոռվոյ գահին բարեկամ:

Նորա պաշտպան է մեր արքայն բարեխնամ:

Հեղինակ Իրա-աւոհ. Ժողովուրդ-Մեանց Լ Վա-
հագնի Կապուրդեանց Ե Զո-աւոհ, Լ Հրաշե-
պին Վարդանայ Մասիսեան, Ե Լոյս Ընչայե-
յ Արարար Ս. Եջմաշեան, Լ այլոց:

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն

ԲԱՐԵՊ. ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԴԱՆԻԵԼՆ.

Բարեպաշտուհի Եղիսաբէթ այրի Տի-
կին Դաւթեան Կաթիլաճեանց՝ առաւել
քան զհաղորդ ուսուցիչ արժողութեամբ
մի տուն ընծայեց Գղարու Հայոց օրի-
որդաց հոգևոր դպրոցին:

Երանի՜ այնմ՝ որոյ դործոց արդիւնք առաքինական են և ազգօգուտ՝ ինչպէս է սոյն Տիկնոջ ընծայն. որով թէ ինքեան և թէ Կաճկաճեանց առհմին անուանք անմահ և յիշատակք փառաւոր կմնան մերադնեայ մանկաւոյն սրտից մէջ, և նոցա օրհնութիւնքը և աղօթքները կրնգունին:

Այս առթիւ պարաք կհամարիմք և մեզ՝ հրապարակաւ շնորհակալութիւն մատուցանել Բարեպ. Եղիսարէթ Տիկնոջ՝ գովելով նորա բարի եռանդը և առաքինադործութիւնը:

Ն Ո Ւ Է Բ.

Բարեկր. Մեսրոպ քահանայ Փափաղեանց 50 օրինակ Հրահանգ Վերականութեան նուիրեց յօգուտ նորաշէն ձեմարանի Մայր Եթողոյս:

Հնորհակալութիւն կյայտենմք յիշեալ քահանային:

ԵՐԵՄԻԱ ՆՈՐԱՊԱՍԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Վ. Ե. Հայրապետ յՏն ամնոյս Եպիսկոպոս ձեռնադրեց զԵրեմիա վարդապետ Տէր Սահակեանց՝ որ Ս. Երուսաղեմի միաբան լինելով՝ չորս տարիէ ի վեր ի Ռուսաստան և ի Պարսկաստան նպաստ հաւաքեց Ս. Երուսաղեմի համար, և գրեան թէ ամեն տեղ ժողովրդեան համակրութիւնքը և յարգանքը դրաւած էր իւր բարեհամբոյր վարուք. և արժանավայել ընթացիւք ի մոտիւթարութիւն ժողովր-

դեան. ուստի իրաւամբ արժանի հանգիսացաւ Եպիսկոպոսական բարձր աստիճանին:

ՆԵՐՍԷՍ Ս. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Գ. Եր. Ներսէս Ս. Եպիսկոպոս Վարժապետեան ստիպեալ անձնական տկալութենէն և ներկայ տարւոյս երկրի բերոց նուազութենէն և վաճառականութեան անյաջողութենէ՝ պարտաւորեցաւ առժամանակ ինչ դադարեցուցանել Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ շինութեան համար նպաստ հաւաքելը և հրամանաւ Վ. Ե. Հայրապետի աստի մեկնեցաւ ի 15-ն ամսոյս վերադառնալ ի Կ. Պօլիս:

Նորին Գերապատուութեան հետ ուղևորեցաւ աստի և Գ. Եր. Երեմիա նորապսակ Եպիսկոպոսն:

Մ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ ՆՈՒԷԲ.

Երբեմն Մայր Եթողոյս Դառանդ. Ուսումնարանի երաժշտութեան դասատու տիրացու Մ. Կարապետ Առաքելեան Կ. Պօլսեցի՝ քսան և մի հատ կանթեղաց պղնձեայ թափցու գունտեր հանդերձ ամենայն պարադայիւքն ընծայեց Տաճարի սրբոյ Եջմիածնի ի յիշատակ հոգւոյ հանգուցեալ բարեպաշտ քեռն իւրոյ:

Հնորհակալութիւն կմատուցանեմք յիշեալ ջերմեռանդ և եկեղեցական ժամերդութեանց քաջահմուտ Վարժապետին Առաքելեանց, և մաղթեմք ի Տեառնէ լուսաւորել զհոգի հանգուցելոյն և

արժանացուցանել երանական ձայնին և անմահ կենաց:

Աւելորդ չեմք համարել ծանուցանել ևս, զի յիշեալ Պ. Կարապետ վարժական Մայր Աթոռոյս Ժառանգաւորաց ռեսուրսներին մէջ բաւական աշակերտհասուցած է, որք այժմ կանոնաւոր կերպէն Հարականքը ևն. նա և ի նմանէ Ակեղեց. երգեցողութիւնքը՝ շարականները և այլն, ամբողջապէս ձայնագրութեան առած է Տիրացու Պ. Համբարձում Չէրձիձեան ձայնադրագէտ երաժիշտն՝ ծախիւք և ջանիւք արժանայիշատակ և բարեպաշտ Կարապետ Աբբ. Ճարտարապետ Ամիրայի Պալանց:

Այուսամբ զի ի սուղ ժամանակի կարգիւնաւորին նոցա աշխատութիւնքը՝ որ մինչև ցարդ լոյս տեսած չէ, ձեռնառուութեամբ Ազգասէր և ջերմեռանդ Հայազնեայց:

ՎՍԵՄ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՈՒՐԱՏ
ՄԱՆՈՒԿ — ՊԵՅ.

Արտ առն ի գործոցն յայսնի է, իսկ գործքն հոչակահար ասպցոյցք են առաքինւոյն՝ որպէս բարի պտուղն՝ ծառոյն: Աւրեմն արդարացի գովեստներով և երախտագէտ զգացմամբ պարտիմք հռչակել մի այնպիսի բարեգործ իշխանի՝ Վսեմախայլ Յովհաննու Մուրատ - Մանուկ — Պէյի Աստուածահաճոյ սխրագործութիւնքը և բարեացառիթ առաքինութեանց բազմարդիւն պտուղները, որովք Նորին վեհազգաց սիրտ ո՛չ թէ միայն դրժառատ հայր և պաշտպան կհանդիսա-

նայ յաւէտ մերազնեայ կարօտելոց, ո՛չ թէ լոկ ամեն տարի շարունակ առանձին առանձին բաւական գումարներ կնուիրէ Օսեսայի, Վիշնէի և Հնչեշտ զիւղաքաղաքի Հայոց դպրոցաց ի դաստիարակութիւն և ի լուսաւորութիւն Հայկազն մանկըտոյն, այլ և իւր կալուածք Հնչեշտի մէջ 1870 թուին ձեռնարկեց Աստուծոյ տաճար կառուցանելոյ, և նոյն հոյակապ և խաչաձև շէնքը ներկայ տաճրոյս Օգոստոսի մէջ աւարտեց՝ իւր սեփական արդիւնքներէն 55,000 ռուբլի ծախսելով, և ի 17ն Աեպտեմբերի՝ հրամանաւ Պէհ. Հայրապետի մերոյ՝ նորա Ս. Օման նաւակառիքը կատարուեցաւ շքեղ հանդիսիւ, որ նուիրեալ է յանուն Տիրամօր Ս. Առաքին:

Վսեմ. Իշխանի այս առաքինական մեծագործութեան կատարումը արդէն բաւական միտիթարութիւն է իւր Աստուածասէր և ազգանուէր սրտին, և իւր անմահ անուան և յիշատակին օրհնարան դրուագներ և գովեստներ հիւսողք բազումք կլինին, և պսակս դափնեայս կբուրեն ի գլուխն նորա. իսկ լուսեղէն պըսակը անշուշտ մեր Փրկիչ Յիսուս Քրիստոս ունի ի հանդերձելումն շնորհել յիշեալ Յովհաննէս Մուրատ - Մանուկ Պէյին:

Աւտի մեղ կմնայ այժմ՝ Վսեմ. Իշխանէն բարերարեալ Հայկազն մանկըտոյն և ողորմնկալ աղքատաց՝ ինչպէս և Հնչեշտարեակ մերազնեայց ի զիմաց թարգմանկալ և հրապարակաւ երախտագէտ զգացմանց և խորին մեծարանաց հաւաստիքը մատուցանել Նորին Պայծառաւիպլութեան, և բարեմաղթել ի Տեառնէ պար-

դեւել նմին կեանս երկարս և բարեբաւ-
տիկս ի յարատեւումս և ի յաւելումս ա-
ռաքինական դործոց և բարեմասնութեանց
հոգւոյն, և միշտ պահել և փայլեցնել
զնա մեր Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ և
Ազգի հոյակապ օրդին ի միութարութիւն
և ի յառաջադիմութիւն թշուառ որ-
դոց Հայաստանի:

Ի ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ

Սեպտ. 27 թուով ի Նոր-Ջուղայե
ստացեալ մի զբութենէ հետեւեալ բերի-
րառիթ տեղեկութիւնք կքաղեմք և կը-
հաղորդեմք ի տեղեկութիւն մեր սիրելի
համազգայնոց:

Ըստ խնդրանաց Պարսկաստանի և
Հնդկաստանի Հայոց վիճակաւոր Առաջ-
նորդ Գեր. Գրիգորիս Ս. Եպիսկոպոսի՝
Պարսից Օգոստ. Հասն բարեհաճել է
հրամայել թէ հրանայ Հայոց Գպրոցին
մշտնջենաւորապէս տարեկան 200 թու-
ման նուիրել արքունի դանձէն, ևս Հա-
մատանաբնակ մերազնեայն ներկայ տարւոյ
առեքէն 150 թուման շնորհել:

Նորին Վեհափառութեան այսպիսի
շնորհները արդարեւ իւր հպատակասէր և
բարեսիրտ զովելի յատկութեանց ապա-
ցոյցներ են՝ ինչպէս վայել է միշտ թաղա-
ւորի, որ զհպատակս կը պարտաւորէ
բարեմաղթութեւ հանդիսանալ միշտ զրա-
ւելով զսիրտս նոցա:

Նաեւ զօհութեամբ պէտք է հռչակել
Գեր. Գրիգորիս Ս. Եպիսկոպոսի այն
ջանքն ևս, որ ինչպէս համայն վիճակին
հայրական խնամք տանելոյ և բարեկար-

գութիւնք հաստատելոյ և զպրոցները
յաւելլոյ և յառաջադէմ և արդիւնաւոր
փայլեցնելոյ գուն կգործէ, նոյնպէս կը-
ծգնի Նոր-Ջուղայոյ Ամենափրկչեան վա-
նուց բարեպարոյթեան համար, և Հնդ-
կաստանաբնակ մերազնեայ Մեծ. Մանուկ
Յորդանանեան հայրենասէր պատուա-
կան անձի ի բազմաց հետէ նուիրած և ե-
րեսի վերայ անգործ սարգիստայնով պա-
տած տպադր. մամուլը և տառերը - որոց
հետեւեալ տառից մայրեր և հայրեր - առան-
ձին ուշադրութեան առնելով՝ ուսումնա-
սէր անձինքներէ մի յանձնախումբ կկաղ-
մէ և մամուլը սարքել և տառերը զատել
և կարգադրել տալով՝ տպարան հաստա-
տած է ի յիշեալ վանսն, և առաջին ան-
գամ մի Յայտարարութիւն տպած ուղ-
ղել է առ մերազնեայն Հնդկաստանու
և Ջալայոյն նպաստել նոյն տպարանին
ուրիշ կարեւոր պարագայքն լրացնելոյ
համար ըստ կարելոյն, և զայն ազգօրուտ
փայլեցնելոյ: Նա և սկսել են տպել մի
Այբբենարան Վիճակին դպրոցաց համար,
զոր ցարդ գուցէ աւարտած լինին: -
Յայտարարութենէն մի օրինակ ևս առ
մեզ խրկուած է:

Այլուսամբ որ Գեր. Գրիգորիս Ս. Ե-
պիսկոպոսի անխոնջ ջանից և աշխատու-
թեանց շնորհիւ ըստ բաւականին կը բա-
րեկտրուի նոյն տպարանն և կարգիւ-
նաւորուի:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՍՏՈՒ ԵՒ ՊԵՍՍԱՐԱՊՈՅ ՔԱՆԻ
ՄԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ՄԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԱՅ ԳԵՐԿԱՅ ԴՐՈՒԹԵԱՆԸ:

(Շարունակութիւն և վերջ):

Դ. ԳՐԻԳՐՅ ՔԻԶՆԵԼԻ ԵՒ ԿԱՐՏԱՆՈՅ ԵԿԵՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԻՆ:

Քիշնեի Գրիգորը համեմատելով վիճակիս ուրիշ ազգային Հոգևոր Գրիգորաց հետ հարկաւոր էր որ յառաջադիմութեան օրինակ լինէր սոցա, մինչդեռ կարելի է ասել, որ այժմ վերջին տեղը կրունէ ամենայն մասանց մէջ: Այս տեղ կարելի էր ունենալ կեդրոնական Ուսումնարան մի, յորում Պետարապոյ ուրիշ քաղաքաց զարոցներուն մէջ ուսումնիրը աւարտած աշակերտները լրացնէին իրենց հարկաւոր ճանչցուած առարկայից ղլխաւորները. պէտք էր այն ունենար զիշնութիւն ուսումնարան մի, որոյ մէջ ուսում առնէին մերձակայ հայաբնակ քաղաքաց բնակիչներուն զաւակները, և մինչև ցայժմ պէտք էր նոր սերունդը բաւական հայերէնախօս լինէր: Պեղեքն, Օրհէյէն, Խօթին ամրոցէն, Հնչեշտ գիւղաքաղաքէն, և ուրիշ Հայաբնակ գիւղերէն միմէ քիչ թողակաւոր աշակերտներ կարող էր ունենալ այնպիսի ուսումնարան մի: Այն կողմի Հայերէն շատերը հարուստ կալուածատէրներ են, դոցա համար դժուար էր իրագործել այս առաջարկութիւնը, նոյն իսկ Քիշնեի Հայոց համար այս բանը մինչև ցայժմ անկարելի է, եթէ դժբախտը ինչ հասարակաց օգուտը անձնականէն զանազանելու յատկութիւնն ունենային: Բայց այս խնդրոյն մէջ երկու արժանաւոր բան կայ դիտելու, որոնք պատճառ եղած են նոյն իսկ Քիշնեի զարոցին ամօթալի յետամնայութեանը:

Գլխաւորապէս դիտելու բան է Քիշնե եկած Առաջնորդաց գործունէութեան կերպը: Ճշմարիտն ասելով՝ Քիշնե եկած Առաջնորդները մինչև ցայժմ անհոգ եղած են Քիշնեի ժողովրդեան ուսումնական պիտոյիցը հետ ծանօթանալու, աւելորդ սկսած են նոցա կեանքին մէջ մտնելով՝ սրտերնին պաւելու և յուսումնասիրութիւն յորդորելու՝ բաւականանալով նոցա հոգևոր պիտոյից հոգացողութեամբը: Քիշնե եկող Առաջնորդները վիճակին կալուածողը պարիսպներուն մէջ փակուած

կարծես թէ երգում կընեն այդ պարիսպներէն չենլու, ժողովրդեան հետ անտարբեր կերպով վարուելու, մինչդեռ հարկաւոր է իրենց այդ բերդին մէջէն ժամանակ ժամանակ ելնել ու յարձակուել ժողովրդեան տղիտութեանը վերայ, քաշել պատուել նոցա մտաց խաւարապատ վարագործը, ցուցանել նոցա ազգու խօսքերով ներկայ դարուս լուսաւոր պահանջմունքները, բնուել նոցա ուշն և միտքը նոյն քաղաքի բնակչաց ուսումնասիրութեան պատկերներուն վերայ այս ինքն է բաղմամբի զարոցներուն, մեկնել նոցա լեզուի ու կրօնի նշանակութիւնը ու սրբութիւնը ուրիշ ազգաց մէջ, վառել նոցա սիրտը բարի նախանձով որ հետեւեն այն ազգաց գեղեցիկ օրինակին, վերջապէս վարուել նոցա հետ քաղցրութեամբ և սիրով, ինչպէս հարազատ հայր մի իւր հարազատ զաւակաց հետ, նոցա արտայայտած փափաքին շուտով յանձն առնուլ անձամբ կատարուլ, նոցա մէկ քանի պահանջներուն ընել ղեջողութիւն, եթէ այն պահանջմանց կատարումը արդարեւ ուսման կարող է օգտակար լինիլ, և չէ յառաջ եկած ի շահասիրութենէ: Եթէ այս ճանապարհը բռնեն վիճակիս Առաջնորդները ու զազրին այն պաղարիւն ու անտարբեր վարմունքէն, զոր կերպով մի մեղադրելու իրաւունք պէտք է տալ Քիշնեցւոց, շուտով կիմացուի թէ որչափ տարբեր է հօր մի քաղցրահամբոյր վարմունքը իւր որդւոց կեանքին ու կարօտութեանցը վերայ պաղ պաղ նայելէն: Երկրորդ՝ Քիշնեի Առաջնորդը կհամարուի արեգակ, որոյ լուսոյ ներքե պէտք է տաքնան Քիշնեի բնակչաց օրտերը, նոյնպէս նաեւ մերձակայ ուրիշ քաղաքաց Հայերուն, որք երակներ լինելով՝ սրտի զարկը կսպասեն: Բայց որովհետեւ Քիշնեի Հայերը երկաք առեն խաւարի տակ մնացած են, ուստի զարմանք չէ որ գործերն ալ գործք խաւարի լինին, և մէջերնին զգալի ջանացողութիւն մի երեւի անկախ ի հօգևոր իշխանութենէ գործ տեսնելու: Եւ որովհետեւ առանց ղլխոյ անդամները մեռելալ են, կամ լաւ ևս ասենք, ցաւազար, գլուխ ունեցող անդամները կհասկատար ու թիրի կկատարեն իւրեանց պաշտօնները, այսպէս է նաեւ Քիշնեի ժողովուրդը, թէ և կուղէ բան մի ընել, բայց անու

րոշ է նորա դիտաւորութիւնը, պահասաւոր են ձեռնարկները, Կհասկացուի որ դպրոց է ուղած-
 նին, բայց այդ դպրոցի նախագիծը երբեմն շատ
 ընդարձակ լինելով՝ կտարակուսին ձեռք դարնել,
 երբեմն ալ շատ պայմանաւոր ուսումնաւարտուած
 կամչնան ու իրենց պատուոյն հակառակ կհամա-
 րին աննշան դպրոց մի ունենալ: Ահրջապէս Հո-
 ւաւոր Իշխանութիւնը անանձին ու ժողովուրդը
 առանձին գործ տեսնելով և ոչ միաբան սիրով
 ու խորհրդակցութեամբ, մինչև ցայժմ՝ Քիշնեի
 դպրոցը մնացած է այնպէս խեղճ՝ դրութեան մէջ:
 Կարելի է նուրանալ և այն, որ ինչպէս ուրիշ
 քաղաքներ, նոյնպէս Քիշնեի Հայոց քանի մի
 մասնաւորաց վերայ տեսնուած աղգասիրութիւնը
 կեղծ է ու շահասիրութենէ՝ յառաջացած խա-
 բէական զգացմունք: Այս բանը բացայայտ
 դուրս ելաւ ի գալստեան Ահճ. Կաթողիկոսին ի
 Քիշնե, որոյ վերայ ժամանակին խօսած եմք ու-
 ըիշ տեղ երկարօրէն: Ասածներէս կարելի է եղ-
 րակացնել թէ՛ մեր դպրոցները այն ժամանակ
 կենդանութիւն կարող են ընդունիլ, հաստա-
 տուն մնալ ու յարատեւել՝ երբ ժողովուրդը ա-
 ջակից լինի Հոգեւոր իշխանութեան հետ: Հոգեւոր
 իշխանութիւնը նոյնպէս սիրով նայի իւր որդւոց
 վերայ, այս ինքն է փոխադարձ սիրով օգնեն մի-
 ւեանց դպրոցի բարեկարգութեանը համար: Եթէ
 Առաջնորդները վառ պահեն ժողովուրդեան սրտին
 մէջ ուսման կայծը, չտան պատճառ անբաւական-
 նութեան շահասէր հոգաբարձուներ նշանակելով,
 հասկացնեն որ քաղաքի մը դպրոցը մասնաւորաց
 ոմանց քմահաճ գործողութեանց աստարէղ չէ,
 հապա բոլոր ժողովուրդեան դաստիարակութեանը
 տաճարն ու աղպստանարանը եկեղեցիէն յետոյ:

Քիշնեի դպրոցին այժմեան դրութեանը վերայ
 չարժէ խօսել: Տասն աշակերտաց երբեմն երկուսը
 կուգան, երբեմն վեցը, երբեմն ալ ձմեռ ատեն և
 ոչ մէկը: Իսկ վարժապետը կէս մի եկեղեցւոյ
 արդիւնքէն, կէս մ'ալ կտրուածքներէն իրենց ու-
 ճէկը անխափան կընդունին: Օրիորդաց դպրոց ալ
 կայ մէկ վարժուհիով, որ ի դարման աղքատու-
 թեան կընդունի 10 մանէթ ամիսը, Ցաւալի բա-
 րեկործութիւն:

Ե և Զ. Օրէնսոյի և Գրիգորուպօլսոյ դպրոց:

Օտեսոյի դպրոցին վերայէն շատ փութորկնե-
 անցան, Երբեմն տեղւոյն քահանային իշխանու-
 թեան տակ կմնար, երբեմն ալ ժողովուրդը վար-
 կենական ուսումնասիրութեամբ վառուած իւր
 ձեռքը կընդունէր այդ դպրոցը: Ահրջապէս այժմ
 դարձեալ քահանային կառավարութեան տակն է
 և կարելի է ասել համարձակ, որ միայն քահա-
 նային յայտնի է այդ դպրոցին թէ արդիւնքը և
 թէ յառաջադիմութիւնը:

Գրիգորուպօլսոյ դպրոցը թէ և ուրիշ ամենայն
 քաղաքաց դպրոցներէն յառաջադէմ է, բայց
 Հոգեւոր ծխական դպրոց չէ, հապա լուսաւորու-
 թեան նախարարին իրաւասութեան ներքե զրու-
 նուած դպրոցներէն մէկը կը համարուի Տեղւոյն
 օրիորդաց դպրոցը նոյնպէս յառաջադէմ է և
 պատճառը Գրիգորուպօլսոյ Տէր Գաիթ Աւագ
 քահանային ուսումնասիրութիւնն է և դպրոցի
 վարժապետի ու նորա ամուսնոյն արժուն հսկողու-
 թիւնը: Այդ դպրոցը կարող է օրինակ լինել
 Պատարապոյ ամենայն քաղաքաց դպրոցներուն
 իւրեւ մասնաւոր բարեկարգ դպրոց:

Ուստի խօսքերնիս վերջացնելով հետեւեալ կա-
 նոններուն անվճար կատարումը կհայցեմք տես-
 նել յապագայ բարեկարգութիւն այս վիճակի
 դպրոցաց:

Աստ դրութեան 5 և 6 յօդուածոց Թե-
 մական դպրոցաց հոգաբարձուները ընտրուին ան-
 պատճառ երեք տարի ժամանակաւ այնպիսի ան-
 ձինքներէն, որոց անշահասիրութիւնը վկայուած
 լինի ամենէն, ուստի և ընտրութիւն անշուշտ
 պէտք է կատարուի գաղտնի քուէարկութեամբ:

Հոգաբարձուք պէտք է պարտաւորուին ա-
 մենայն տարւոյ վերջը և կամ տարեկան հարցա-
 քըննութենէն յետոյ մանրամասն հաշիւ տալ
 բոլոր ժողովուրդեան զրամագլխոց շահեցողութեան
 հանդանակեալ նուիրատուութեանց և այլ գու-
 մարաց վերայ, և այս հաշուեցուցակը գոնե մի-
 սուն անձանց ստորագրութեամբ վաւերացնելն
 յետոյ առաջարկեն ի քննութիւն Հ. Իշխանու-
 թեան:

Գ. Հոգաբարձուներէն մէկը անպատճառ լինի տեղւոյն Բաճանայն, և ամենքը լինին չորս հոգի, առանց իրարու պիտուածիան կարգադրութիւն չընեն: քահանայն լինի միանգամայն կրօնուսոյց չափաւոր ոռճիկ ընդունելով:

Դ. Մէկ աղքատօճմէն երկու հոգաբարձու բնաւ չընտրուի:

Ե. Առանձին ցուցակադրութեամբ որոշուի աւանդելի աւարկայից տարեկան կուրսը, և ըստ այնմ պահանջուի ի վերջ տարւոյն վարժապետներէն յառաջադիմութիւն, նոյնպէս դպրոցի բոլոր ուսմանց կուրսը (ընթացքը) յայտնի լինի:

Զ. Եկեղեցիէն փող ընդունող դպրոցները անպատճառ երդեցողութեան վարժապետ ու կանոնաւոր դասատուութիւն պէտք է մօցնեն դպրոցին մէջ, և այս բանը կարող է քահանայն կատարել յաւելմամբ ոռճկի, եթէ դպրոցին դրամադրուելը շնորհիւ առանձին վարժապետ վարձելու:

Է. Դպրոցի հոգաբարձուք իրաւունք չունենան եկեղեցւոյ և քահանայից գործերուն խառնուել, որոյ պատճառաւ գրեթէ ամենայն քաղաք քահանային ու ժողովրդեան մէջ խռովութիւն ծագելով, դպրոցին յառաջադիմութիւնը կընդհատուի:

Ը. Եթէ Բիշնէի մէջ շնորհիւ նորընտիր Առաջնորդին Թեմական դպրոց մի լացուի, այն դպրոցին տեսուչը պարտաւորուի տարին մի անգամ աչքէ անցնել արձակուրդի ժամանակ վիճակին դպրոցները հասու լինել տարեկան հաշուոյ, պատգորց կարեւորութեանը, դասատուութեան եղանակին և այլ ուսումնական պարագայից:

Թ. Վիճակիս բոլոր Ծխական դպրոցաց դրամագրութիւններն ու տարեկան հաստատուն արդիւնքները տպագրութեամբ հրատարակուին:

Ճ. Որ ամենէն հարկաւոր բանն է, թող Ս. Էջմիածնայ Ուսումնական Յանձնաժողովը և կամ նորա Նախագահը շրջաբերականով խտիւ պատուիրէ այս կանոնները հաստատուն պահել և ի դէպս զանցառութեան, կամ դպրոցի դրամագրոց ու դրամոց շտաբութեան բանալ անաչառ ու անկողմնասէր քննութիւն ընդ ձեռն քաղաքական իշխանութեան, որով միայն կարելի է դպրոցաց նիւթական անպահովութիւնը պահպանել, և տէ-

րութեան դպրոցներուն պէս, միշտ նոյն հաստատուն վիճակ շնորհել աղքային դպրոցաց:

Իսկ եթէ Ուսումնական Յանձնաժողովոյն հրատարակած կանոնները՝ սոսկ առաջարկութիւն մնան նաեւ այսուհետեւ, իբրեւ դեղեղիկ յօդուած մի համարուին լրագրի, և ոչ իբրեւ հարկեցուցիչ պարտք զայն ըստ բառական մտաց կատարելու, յայնժամ յոյս չկայ որ դպրոցաց վիճակը բարելոքի, նոցա հոգեւոր ու ժողովրդական նշանակութեան կապը ամրանայ, հալա անտարակուսելի բան է որ քսան և հինգ տարիէ յետոյ ինձ նման ուրիշ բանասէր մի սոյն առաջարկութիւնները ընկողմ, գուցէ աւելի դժուարակատարները, ցաւօք սրտի պիտի նկարագրէ դպրոցաց սոյնպիսի խղճալի դրութիւնը, զոր ես ինքնին դրդեալ է ճշմարտանիրութենէ ի կարծոյ զիր անցուցի՝ յուսալով որ մասնաւորաց ոմանց շահասիրութիւնը դուրս հանելով՝ աղղիս ընդհանրութեանը՝ դպրոցաց բարեկարգութեանը հոգալու համար, չնչին ծառայութիւն մի մատուցած կհամարուիմ:

Գ. Տ. Ս. Մ. Ը.

Ի 20 Մայիս 1872 թ:

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՁՈՒ.

(Նախ և վերջ)

Ժ.Գ.

Այս տեղ կամենում ենք ասել, որ մեր մէջ ուսումնատուութեան եղանակը դեռ ևս բոլորովին վերացական ու անկենդան է, որովհետեւ մեզանում հայեցողական ուսումնատուութեան (наглядное обучение) վերայ ուշք չեն դարձնում, այն ինչ սկզբնական դաստիարակութեան հիմքը նա պիտի լինի, նա միայն կարող է կեանք ներշնչել մեր դպրոցների մէջ և մանուկ սերնդին մէջ զարգացնել առողջ դատողութիւն և ճիշդ հասկացողութիւն շրջապատող աշխարհի մասին: Քանի՜ քանի՜ տարիներ երկխան կարդում է շատ բաներ լսում, շատ բաներ անգիր անում և շատ բաների պատասխաններ տալիս հարցմունքի

Ժամանակ, բայց դպրոցից դուրս գալիս նա դարձնալ խալաթ հում է ու ոչինչ ճիշդ տեղեկութիւնների պաշար չունի, որ կեանքի մէջ կարողանայ նրանցից օգուտ քաղել. էնդուր որ՝ նա իւր բոլոր սովորածը միմիայն լսել է և ոչինչ չի գիտէլ:

Բնութեան մէջ առաջ նիւթը առարկան է, յետոյ նորա վերայ կազմուած հասկացողութիւնը, իսկ մեր համար միայն կայ անուն, հասկացողութիւն, և իսկ իր, իրականութիւն, — ամենեւին: Պատագրութեան պակասութեան մասին միշտ գանգատուում ենք, բայց որքան էլ բազմաթիւ ու կատարեալ լինին այդ դասադրելը, դարձեալ նրանք մեռած կրման առանց հայեցողական կրթութեան: Օրինակի համար. դիցուք թէ Տ. Ղևոնդեանցի Մայրենի Լեզուին վերայ, որը իւր տեսակին մէջ առաջինն է մեզանում, սովորում է երեխան, ի՞նչպէս հասկացնենք նրան զօ. 5, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 19 և 21: Ներում և ուրիշ շատ տեղերում բազմաթիւ բառերը. ի հարկէ, այս ո՛չ թէ դժուար, այլ անհնարին է: Հայեցողաբար ուսանելու կարօտութիւնը ոչ թէ միայն երեխաները ունին, այլ և մեծերը:

Ուրեմն եթէ ցանկանում ենք, որ մեր ուսումնարանները փոքր ի շատէ դէպի իւրեանց նպատակը դիմեն՝ անպատճառ պարտաւոր են նրանց վարչութիւնները և ամեն հասկացող անձինք անդադար խորհել և խօսել այս բանի համար, թէ ի՞նչ չափով և հնարներով կարելի էր հայեցողական ուսումնաստուութիւնը մտցնել մեր դպրոցների մէջ:

Հատ ցաւում ենք, որ Պ. Տ. — Ղևոնդեանցին չէ յաջողուել Ռուսերէնում՝ եղած բոլոր նկարները Հայերէնի մէջ դնել. բայց կարծեօք, դժուար չէր գրքի սկզբի քառանկիւնների մէջ դետեղուած (որը վերև էլ յիշեցինք) սկզբնական նկարչութեան օրինակները դնել Հայերէնում՝ դնել, որովք շատ օգտակար կլինէին:

ԺԵ.

Վերջացնելով մեր խօսքը՝ պարտաւոր ենք ասելու, որ Պ. Տէր-Ղևոնդեանցի աշխատութիւնը

— Մայրենի Լեզուն իւր տեսակում առաջինն է մեր մէջ և ամենաթանգագինը մեզ համար. ուրեմն դա անպատճառ պիտի մտնէ և մտնէ մեր բոլոր դպրոցների և ընտանիքների մէջը, քանի որ նրանից լաւը չունինք: — Պ. Տէր-Ղևոնդեանցի, համեմատաբար խօսելով, գեղեցիկ քայլը արաւ սկզբնական դասադրելի գործում՝ մեր հասարակութեանը տալով Ուշինսկու պատուական գրքի և ոճի թարգմանութիւնը. բայց որովհետեւ աշխարհումս ամենայն բան փոփոխութեան և կատարելագործութեան ենթակայ է, վասն որոյ իրաւացի յոյս ունինք, որ Պարոնը գրքի երկրորդ տպագրութեան համար, որքան կարելի է, օգուտ քաղէ ուրիշների և մեր նկատողութիւններից, ու մեր երեխաները բաղդ ունենան Մայրենի լեզուն միւսանգամ լոյս ընծայուելիս տեսնել, որ Ա. նորա արտաքինը — թուղթը՝ ձեւը և տիպը հիմիկունսից աւելի ամուր, գեղեցիկ և մաքուր են: Բ. նա սրբուած, ազատուած է այժմեան տալաքական բազմաթիւ սխալներից: Գ. նրա սկզբում դետեղուած են քառանկիւնների մէջ՝ Ուշինսկու գրքում՝ եղած սկզբնական նկարչութեան օրինակները: Դ. նա ունի բաւականին յարմար և գեղեցիկ վայելչագրութեան օրինակներ, Ե. նորանում շատ և բաւականին կանոնաւոր պատկերներ կան դրուած: Զ. նորա վերջը աւելացրած է առաջին (եթէ կարելի է՝ և երկրորդ) տարուայ կրօնագիտութեան և երգեցողութեան կուրսը: Է. նորանում ընթերցանութեան համար աւելացած են ուրիշ գեղեցիկ յօդուածներ, հանելուկներ և առածներ: Ը. նրա առաջին մասից — Արքանարանից վերացած են մեր ցոյց տուած թերութիւնները: Թ. նրա հետ դուրս է եկել մի առաջնորդական գրքոյկ էլ դասատուների համար. Եւ Ժ. նրանում համ ուշք է դարձրած մեր արած բոլոր նկատմունքներին վերայ, համ էլ, առհասարակ, ուրիշ կարեւոր փոփոխութիւններ են եղած: — Այսպիսով Մայրենի Լեզուն, որը այնքան ընդունակ է միշտ կատարելագործվելու, մէկ հիանալի գրքոյկ կը դառնայ մեր դպրոցների և գերդաստանների համար: Աստուած տայ . . .

Յ. Լ. Տ. - Գ. Է. Է.

Ապրիլ 1872 Մ. Գ. Գ.

ՀԱՌԻՔ.

Վ. Է. Հայրապետի ի հանդիսի Տօնախմբութեանն Անուան կարգացեալ ճ'առքնն են հետեւեալները՝ ինչպէս խոստացել էինք անցեալ ամսաթիւերով:

ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻՐ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ.

Ի Մեծաշուք հանդիսիս ուր ամենայն երախտապարտ հոգի անձկանօք սրտի փութայ հանդիսակից գտանիլ շնորհալարդ Տօնախմբութեան զրուստիկ Անուան Անհատաւ Օծութեանդ, ի բարեպատեհ ժամուս՝ այն ինչ անպառ սէր և գութ բարեխնամ Հորդ հասարակացս առատապէս տալով թո՛ւր մեր ամենեցուն, բարեհաճեցի Աստուածապատիւ Տէրոյ բարեհաճեցի օրհնեալ կամբ Ձեր ներիւ վտառութեանս որ ի բաղձանաց սրտիս ստիպեալ փափագիմ՝ հոգեարականացս դատեց որդիական սրտից խորին և զեղեցիկ զգացմանց լծարժան հանդիսանալ:

Եթէ վերնախնամ Տեսչութիւնն, յոր հաւատով իսկ եմք, ստուգապէս նախասահման տնօրէն և հիմնադիր է մեծի Քահանայապետութեանդ՝ անշուշտ իմն է զի մարդկային բարեբանիկ կեանք և ամենայն բարոյութիւնը նորա կախին զԱստուածեղէն իշխանութենէդ, և մեծի Քահանայապետութեանդ գերադաս իրաւասութիւնն է միմիայն ազատ տնօրէն ամենայն բարեկարգութեանց և օգտից հասարակաց, վասն զի զԱստուծոյն ունելով յերկրի զՓոխանորդութիւն, դատաւորութեան վիճակեալ վսեմ կոչման և աստիճանի՝ երբէք չանկրուէք ուժեր, որք ի ձեր խնամ հաւատացան ի վերուստ Ժողովուրդ իրկեալ: Ժողովուրդ սեփական, որ սակաւ աւասիկ Ժողով մեծ և պատկառելի, որ անկեղծօրէն կայ տեսանել ի Ձէնք զարժանի միջանակս առաքինութեան:

Անհատաւ Տէր, զի որպէս ի Հայրապետական պատկառելի պաշտամանդ ստանձնեցիք զհոգ ազգային ծանր և դժուարակիր՝ փութացայք արարել կարողապէս և անթերի իրազօրծել զյնտիկ որ ինչ իշխանական Անհ Անուանդ, պատուոյ և փառացդ էր վայելուչ. թող ուրեմն այսուհետեւ ևս հոսեցանք քրտու՛նք ձեր բարոյական, զի փոխարէն այդոցիկ անզուգական բարեացդ չենք ուստեքք պարբախտութիւն, զի բարութիւնք ձեր ի պէտս Ազգիս անզուգականք են և նախանձելի և կրակեղծութիւն Ժողովուրդեան Ձերոյ նմանապէս մեծ են և յաւերժական:

Աստանօր հարկ իմն անհրաժեշտ ստիպել զիս հրաւիրել զընդհանուր ուշադրութիւնս յանցեալ բարոյ, ուր դաւք սրտի յիշեմք զի անհուն ժամանակք անհետ անցան սահացան ի յաւիտենականութեանն Ավիլանոս, անթիւ աւուրք միմեանց

յաջորդեցին, և յոգնածիւ անձինք վերաբաղմեցան ի գերադա՛հ Աթոռ Քահանայապետութեանդ, բայց ո՞յք ոմանք արդեօք յայնմ խուռն բաղմութեան՝ իրապէս եղին այդ Աստուածեղէն իշխանութեան բուն իսկ նշանակութեան համապատասխան. ո՞հ, յոյժ սակաւք. վասն զի, որ ո՛չ է ծընեալ ի բարին հասարակաց այլ միայն հայի յանձնելիւրութիւնս և յանդորրասէր հեշտութիւնս փափկութեանց՝ չ'կարեմք անուանել զմարդն այն մարդ բանական, մարդ շահաւետ և պիտանի ընկերութեան: Իսկ դուք, Աստուածապատիւ Քահանայապետ, որ հանապաղ զանձն ձեր նուիրեալ էք ի բարին և յօգուտն հասարակաց՝ գերաբանց հանդիսացայք, ո՛ւմ արդեօք զձեզ նմանեցուցանել կարեմք, զի դուք ձերով արժանապայել երկօք վաստակոցդ գիր ի վերայ էք քան զոր խնդրեմ՝ օրինակ. բանք իմ իրաւացի են և ո՛չ կեղծիք:

Ահա ասիկ անհուն իարկարութեամբք երակսն ապարտս կացուցիք զամենեանն, զի քաղակորով ձեռք ձեր հաճեցան պտակել զանձկալի յոյս մեր և ամենեցուն՝ կառուցանելով զայն սքանչելաշէն մեծակառոյց և հայկապ ճեմարանն՝ որ Աստուածընտիր Քահանայապետիդ առաքինազարդ Ահհանձն Հոգւոյ սիրալի մեծադործութեան յաւերժական յիշատակաց արժանի պանծալի արդասիր հանդիսանայ, և անոր քան զյաւիտեանս իրաւամբ անմահացանէ զդուստրիկ գերապանծ Անունն Անհատաւ Օծութեանդ, Այդ վրտութեան և լուսաւորութեան երկնային Ազգ շնորհարաշխ խորանն արդարեւ խոստանայ մատակարարել ազգիս լուսութեան երջանիկ կեանք, աներկեւան խոստանայ ծաղիլ զբարեխախտութեան ցանկալի յոյս մտաց Հայ մանկոյն և անձկալիաց սրտից Հայ որերոյն Նոյնպէս և Մայր Աթոռոյս տապարանական շքեղաշուք բարեկարգութիւնքն մշտաբարող վիպին եռանդուն հեռեւորութեանդ զլուսաւորութեան և Ազգիս. քանզի տպարանն այն՝ որ իսկզբանէ անտի յանտիրունք ողորկեին դուրսութեան գտանիւր, Բուք վերականգնեալ զնոր կենդանութիւն շնորհեցիք:

Ապաքէն զբալի ապացոյցք իսկ են որպէս երեքին նորակառոյց վայելուչ խորանք անձնադիր ջանիցըր և հոգացողութեանց զպայծառութեանց Աստուածաբնակ սուրբ Տաճարիս:

Հովուապետ բարի, մի՞թէ բանականացս միտք որքան և տկար, որքան և անփութ գացի, մի՞թէ չէ իրազեկ այն անսահման ջերմեռանդ ազգասիրութեան և ուսումնասիրութեան Ձեր՝ որով ի սուղ ինչ միջոցի բաղում ուսումնարանք զդպրութիւն ստացան ի փւղորայս, և ո՞ առաջնորդեր այնց զպրոցաց բաղմնաց հակապայադ յառաջագիւմութեան յուսման լուսաւոր ապարիզի, ո՞ պարկէն ոչ դպրոցական անվճար ուղղեցոյց այնոքիկ կանանք, զորս Անհատաւ Օծութիւն ձեր անու-

Թէ ո՛չ Դուստր վերին Սիովիլի, Տաճարն անև
Միածնի,
Փութալ խոնարհ ի դէմն զուարթս յԱջոյ Համ-
բոյր Հովուիդ քաջ,
Շնորհաւորել ի պատկառանս զտոն որոյն Գէ-
որգնայ,
Գործք սիրողք և բազմարդիւնք Հայրապետիդ
վեհապանն,
Սուրբ ճակատիդ Հիւսն զսակս յայսմ ամնիս
զգերադանց,
Զորս ընդ Գաւթի հոգեկեցութ և մէք աղատ ի
Մուսայ,
Ընդ աղգիս համայն գովեսցուք յար զՀայրենեացս
Ժիր Պաշտպանիդ,
Այո՛ յաւէտ քաղցրանուագ երգեսցուք մեր ի
կիթան,
ԶՀայրդ ասեմ զՏէր Գէորգ, զարի Հովիւ մեր
Հօտին,
Զամուր վահանդ Եկեղեցւոյ՝ զարժանընտիր մեր
Գլուխ,
Եւ յարձագանս մեզ փութացնին սրտաձմիկ մեր
աւուր,
Վիշաք տառապանք ի մոռացոնս, յայսմ Հե-
տէ, Վեհափառ,
Չեօք շողաց փայլ ի փայլ զըօշակ բոցալուսոյն
վառ ի վառ,
Չեօք փլթեցան ծկլք դիտութեան, և վանեցի
Հիւս, նախանձ,
Չեօք ծաղկեցան և ծաղկեցին մեր բուրաստանք
կոշտ մտաց,
Փութա՛, ուրեմն, յարատեւեաց Տէրամբ, Հայր,
որ քան զօր,
Օ՛ն կատարել քաջալերեաց սիրագործ զջանս
բեղմնաւոր,
Յօգուտ ի փառս թշուառ մանկանց Հայաստանի
սիրելի,
Որք ի վաղուց ի խոր խաւար տգիտութեան խոր-
խտիին,
Ուստի և մէք համախմբեալքս զծղիս ի վեր
համբարձեալ,
Աղօթեսցո՛ւք միշտ առ Աստուած՝ տալ կեանս
Վեհիդ պերճացեալ,
Զի Դու, Հայր սուրբ, զարդարեսցես զմեր սուրբ
Մայր փառաւոր,
Յայնժամ, այո՛, սրբեսցին աչք յարտասուաց
դառն վշտահար

Դպ. Երշակ Պալասանեան.
Հակերթ ժառանգ. ուսուցիչ.
Մայր Եկեղեցւոյ.

1501 Սեպտեմբերի
1872 թի.

ՅԵԿԱՏԱՐԻՆԱՏԱՐԻ:

Խճագիր-Եւան Արարապ պապ-աւան
աւանգիր.

Համաձայն սրբանեալ փառապանաց Նորին
Վեհափառութեան Տեառն և Տեառն Գէորգայ Դի-
Սրբալինակատար Մեծ Հայրապետին մերոյ և կար-
գաղրութեան Հոգաբարձական վարչութեան Ծ.
Հ. Մեսրոպեան երկուս գլխոցի տեղւոյս, սկիզբն
արարեալ ի 15 Ն Յունիսի, ներկայ տարւոյս՝ աւ-
ւարտեաց ի 23 Ն նոյն ամսոյ, փոխմեանդն պա-
րագմամբ հարցաքննութեան ի ներկայութեան
հանգիստականաց ոմանց նշանաւորաց, յիւրաքան-
չիւրում աւուր միոյ կամ երկուց առարկայից
ուսմանց նախապատրաստական Առաջին և Երկ-
րորդ դասատանց և զգտնեալ յառաջադէմ զա-
շակերտան ի նախապատրաստական դասատան
թիւով 5, վերածեաց յԱռաջնում դասատուն
և աշակերտք երկուք, յառաջնում դասատունն
յերկրորդ դասատուն և աշակերտք երեք՝ զետե-
ղեցան յերկրորդ դասատունն յերրորդ դասատունն
Նոյնպէս և զընտելացեալն յՕրիորդաց վե-
րածեցան թիւով 7 ի նախապատրաստական դա-
սարանն յառաջնում դասատան և օրիորդք
ուլթն զետեղեցան յառաջնում դասատանն յերկ-
րորդ դասատան, զորոց Հոգաբարձութիւնս խնդրե-
խոնարհաբար հրատարակել միջոցաւ յէջս Ագ-
գաշահ Ամսագրոյդ, ի լուր և ի բերկրանս բարե-
նախանձ մերանեաց:

Արդ՝ մնալով աշակերտ կատարման խնդրանաց
մերոց եւթ և մնամբ յաւէտ բարեկեցապարտ և
բարեմաղթութ արգապարձան ձեռնարկութեանց
Միաբանական Խմբագրութեան Լուսակերտ Մե-
ծի Ս. Աթոռոյդ:

Հագագիր-
Յովհաննէս Թաթանեանց.
Գեորգ Արք. Երզնանց.

Ի 15 Սեպտեմբ. 1872 թի.
Եկեղեցւոյ:

ՍՈՒՐԶԱՆԴԱԿ ԲԻԻԶԱՆԴԱՆ.

Պօլոս Արքեպիսկոպոս — Ուսումնարանք եւ դաստիարակութիւն —
Պոլոստ — Պ. Ոստանիկ — Սրանցիկք — Հաշիւներ — Եղիպ-
տոսէն — Հոռով. աղատ Աղապիք — Մարթիա — Ենջումն ի
Տէր Գեորգ Ս. Եպիսկոպոսի:

Յ ց ն Սեպտ. ամսոյ ի զիշերին՝ Հայաստա-
նեայց Եկեղեցին զընկեցաւ մի նշանաւոր և տաղան-
դաւոր հոգեւորական պաշտօնեայէն՝ որ էր ի հա-
սակի 75 ամաց:

Այս անձն է Պրուսացի Թաքթաբեան Գեր. Պո-
ղոս Ս. Արքեպիսկոպոս՝ Զմիւռնիոյ երեսուն և
հինգամայ Եռաջնորդն, որ իւրեմն Վ. Պօլսոյ
պատրիարք ալ եղաւ, և որ լուսահոգի Ազաւեի
Ստեփան Պրուսացի պատրիարքի օրով պատրիար-
քական - Փոխանորդ եղած է, և որ Պրուսայու և
Նիկիոմիդիոյ առաջնորդն և Արմաշու վանից հիմ-
նադիր խոտակրօն և մեծադործ Վեսարացի Պօղոս
Ս. Արքեպիսկոպոսի աշակերտներէն է, և Արմա-
շու միաբան գորով՝ երբեմն մեծաբան աշխատակից
և Նախանձախնդիր փաղած է Նորին (Արմաշու
Չարխափան Ս. Աստուածածին վանալց) պայծա-
ռութեան և ուսումնարանի կառուցման:

Հանգուցեալն՝ Հմուտ և ուսումնական, կրօնից
Նախանձախնդիր, աւանդութեանց՝ օրինաց և կար-
գաց պաշտպան, ուշիմ, բազմափորձ, հեռատես,
միանդամայն բարեբարոյ և պարկեշտ եկեղեցական
էր, և դեռ Զմիւռնիոյ Եռաջնորդ չկարգուած՝
ունեցած ասպարէզներուն մէջ բաւական մեծ դե-
րու ունեցած է: Սակայն քանի տարիքն առած է՝
կարծես մի յուսահատութիւն տիրած էր վրան, և
պիտուհեան մանաւանդ վերջին տարիներս անտար-
բեր դրից վիճակեցաւ և աւելի ոչ ինչ գրեթէ
չգործեց՝ դողշ մնալով այլոց բամբասանաց տեղիք
տալէն, թէ և տնրասիր ևս երբէք չկարաց մնալ:

Հանգուցեալն 13 օրուան չափ անկողնոյ ծա-
ռայեց, և արդէն մի քանի ամիս՝ յառաջ պատ-
րաստած էր կտակ, յորում՝ նշանաւոր է Զմիւռ-
նիոյ Աղբ. Հիւանդանոցին 500 օսմ. ոսկի նուի-
րին ինչպէս նաև քահանայից 20 ոսկի՝ անոր
տոկոսով՝ ամեն տարի իւր հորւոյն համար պաշտօն
և պատարագ մատուցանելու, և 20 ոսկի ալ Աղ-
բատասիրաց Ընկերութեան կտակած է, և կտա-
կակատար կարգած է իւր Մեծ. Եղբայրը:

Մնացեալքն անկարելորդ են:

Վ. Պօլսոյ և արուարձանաց, նոյնպէս և համայն
դատաներու մերադնեաց աղբ. կրին սեռի ու-
սումնարանք ըստ մեծի մասին անորոշ՝ անտար-
բեր և անօգուտ դրութեանց ենթարկեալ են, թէ
և շատ տեղեր դեռ ևս (մանաւանդ վանօրէից մե-
ծադրոյն մասին մէջ դպրոցք և) ուսումնարանք
չկան:

Գատարակութիւնն և բարւոյ ուսումն միայն
կրնան մեր ապագայ կենաց փրկութիւն, աննսնմ
փառք և պայծառութիւն տալ. ուրեմն կհետևի
թէ առանց աղգային ուսման՝ և օգտակար զաս-
տիարակութեան չիք մեղ ապագայ կեանք, և թէ
այժմէն պէտք է յուսահատութիւնք որ և իցէ, յառա-
ջադիմական և վերականգնման ակնկալութիւններէ:

Աւստի ցաւալի է մեր վիճակ. Թէ և կան սա-
կաւածիւ ուսումնարանք և մանաւոր անձինք որ
միջնորդական և արդիւնաւետ վիճակի մէջ են,
սակայն համեմատութեամբ քանակութեան դպրո-
ցաց մերադնեաց կողմանց՝ զանոնք աննշան կամ
յոյժ նուազ սիրտի համարներ:

Այժմ կմնայ մեղ յուսալ տեղեցս ներկայ
կրօն. և Բաղ. Ժողովներէն, զի խառն Ժողով
կազմեն և միշտ միաբանութեամբ ջանան և զոր-
ծադրեն սոյն այս աղբ. կենսական խնդրոյ պարտա-
ւորէրը բարեմեծք ընդհանուր տարածու մտալ կա-
նոնաւոր հրահանգներով և հաստատուն միջոցնե-
րով համայն ծաճկատ. մերադնեից մէջ, և ինչպէս
նորերս վաւերէից խորհրդոյ առաջարկութեամբ հե-
տեւեալ 17 վանօրէից մէջ դպրանոց բանալու հրա-
հանգներ զգեկն որոշեց:

1) Վեսարիոյ Ս. Կարապետ. 2) Գաղատիոյ Ս.
Աստուածածին. 3) Սեռաստիոյ Ս. Նշան. 4) Մար-
գուանու Ս. Աստուածածին. 5) Պայազիտու Ս.
Յովհաննէս. 6) Արշնու Ս. Աստուածածին. 7)
Մշոյ Ս. Առաքելոց. 8) Վանայ Ս. քանչեղադործ.
9) Աղթամարայ Ս. Խաչ. 10) Եւգոնիոյ Ս. Յով-
հան. 11) Տիվրիկի Ս. Լուսաւորիչ. 12) Ման-
ճրլիւոյ վանք. 13) Խարբերգու գուլէ վանք. 14)
Երզնկայոյ Ս. Ներսէս. 15) Շապինհարա հիւարի
կամ. Թամկարայի վանք. 16) Կարնոյ վանօրէից
մին. 7) Աղբալու Ս. Բարդղղ առաքեալ:

Կապանիք սոցա և ալոց տեղեաց համար գոր-
ծադրութիւնքը անանկ և արդիւնները վայելի
Դեռ կգրեմ:

Պրուսայու վիճակը խաղաղելոյ վերայ է, և ար-
դէն իրիւրած քննիչք յաջողած են Սահմանա-
դրութեամբ Երեսփ. Ժողով կազմել տալ, և հե-
տեւեալը կրնի առաջնորդական խնդրոյն լուծուիլ
և որ Գեր. Բարձրագոյնէս եպիսկոպոսին համար
յոյժ նպաստաւոր և բարեխաղ չէ:

Բաւական ուրախութեամբ և մխիթարութեամբ
կրպարարէ մեր օրտերը Վանեցի Վ. Աւետիկ տէր
Մարգարեանց երիտասարդի համբաւն, որ Գաղղիոյ
առաջին կարդի Համալսարանի միջին մէջ՝ 200
աշակերտներէս յառաջ ձեւելով՝ իւր ուսմունքն
աւարտելով վերջին միջանցաց մէջ բոլորին դերա-
ղանցելով յաջողեցաւ ոսկեղէն նշան մետաղ. և
Եր. Բարձրագոյնէս Զարդապաշտէն առաջին տնօրոյն ա-
ռաջին անգամ ժառանգել, որ Հայոց աղգին ալ
փառքը կյաւելու և երիտասարդաց Նախանձիկ
օրինակ կրնայ լինել:

Նոյն երիտասարդը ոչ միայն Գաղղիոյ Հանրա-
պետութեան Նախագահ Պ. Թիէրի համակրու-
թեանց և դովետից արժանացած է, այլ և Գաղ-
ղիոյ և Անգղիոյ լրագրաց մէջ մեծ գովեստից էջեր
գրաւած է:

Սա իւր ուսումը աւարտած է Հայկազն և Աղ-
բասէր Վեփմ. Նուպար փաշայի ծախիւք և խնա-
մօք, որ Եպիսկոպոսի արտաքին դործոց պաշտօնեայ է:

Նոյն Պ Տէր Մարգարեանց երիտասարդը ուժն
հարկը Ֆրանց կէօր Վանայ Ս. Սանդիստեան և
կէսն ալ Սամաթիոյ Աշապեան վարժարանի նուի-
րած է, ինչպէս Աղգասի և Լօրենի որբ մանկանց
ևս նուէրներ առատաձեռնած է:

Չմոռանա՞մք յիշել՝ որ Պ. Տէր Մարգարեանց ի Փայիզ լաւ յարաբերութիւն ունեցեր է քաղաքական մեծամեծ պաշտօնատարաց հետ, շատ անգամ նախարարաց սեղանակից եղած և դանձր իւր բնակարանը ընդունած է: Վերջին օրերս մեծ հացկերոյթ տուեր է, ուր հրաւիրեր է և ներկայ գտնուել են Գաղղիոյ Առաքալարութեան մեծամեծ պաշտօնաւոր և գիտնական անձինք, և քանի՜ քանի անգամ Հայաստանի յառաջագիւծութեան համար բաժանիւնի առաջարկուել են:

**

Ամենապատիւ Խրիմեանի սրանչկադործութեանց ասպարէզը օր առօր կը քերականցէ, ու կարծես վերջին ժամանակներս բոլորովին ազգաժնաս հրաշալիք կը գործէ:

Բաւական չեն եղած Ամենապատուութեանը լոնայոնական ընթացից ցարդ արտադրած վճարները, գործած գեղծումները, եկեղեցականի մը անվայելուչ և նախատինք . . . կենսորդ, ինչպէս առջի նամակովս գրեցի, վիճակները կորստաբեր յերափոխութեանց հրաւիրել և ժողովուրդը յուզել և կուռեցնելը . . . լսեցէք, ինչպէս Բարդուղիմէոս Նախկոպտը 60 զինուորներով Պրուսիայէն Պոլիս բերել տուաւ, նոյնպէս Վանայ Փոխ Առաջնորդ Պօղոս վարդապետն ալ՝ Տէրութեան աչքին կանխածիկ: . . . ներկայացոյց, և բաւական չհամարելով Տէրութեան լոնայոնական վճարներով Պայազխի մօտ Երեքխորանեան Վանքը արտօրել տալը ամենայն խայտառակութեամբ, նոյնպիսի անարգանք և հարկւր քան զօրքերով այժմ ալ ի Կարին բերել տուած է կրնն:

Ո՞վ անխիղճ զրպարտութեան և բռնապետական վարմանց — ո՞վ է Տէրութեան թշնամին և անհատատարին, և ո՞վ փոխարէն զո՞հ կը տարուի, և ո՞վ է ընկ տուողը, ուր զուցէ քիչ ժամանակէն յայտնուին:

Կամ հեռագիրը իրաւ ուշ հասաւ, և կամ Եփեսեան Եպիսկոպոսը վարպետ փրգաւ, և նա զինուորներով չփառաւորուեցաւ Մարտունէն արտօրուելու, և ի Պոլիս շուռն տուաւ . . . Տեսնենք ի՞նչ կըլլայ հետեանքը:

**

Հոս խեղհաս և ողջամիտ անձինք կը լծախանձեն Ամենա. Խրիմեանը՝ Վարազդայ և Գրակայ Վանթրեցի, և Աղապին պարտուց համար հաւաքեալ զրամաց հաշիւը տալ, բայց նա դեռ հաշիւ տալու միտք չունի:

Առաջնոյն տեստակը Բրտերը յափշտակեր են, երկրորդը Երծիւր կերեր է, երրորդն ալ Իւսկիւտարէն Պօլիս անցած ժամանակ՝ ծովէն է ինկեր: Նա ալ մենք ալ ազատուեցանք. ամեն տարի բաւով հասնիր:

Կարելի է ի վերինն Երուսաղէմ տայ այս հաշիւները . . . եթէ յաղթահարուի — եթէ միայն պրամական լինի, շատ հեշտ է . . .

**

Եզիպտոսէն նորէն ձայներ հասան:

Աղեքսանդրիոյ մերազնեայք յուզուած են, և բուն պատճառները ցարդ գաղտնի մնացին:

Ոմանք կարեւորութիւն չեն տար այս խնդրոյս, բայց Խառն Ժողովը առայժմ որոշեր է գրել Եզիպտոսի Առաջնորդ Գեր. Մեսրոպ Ս Նախկոպոսին՝ որ փութայ Աղեքսանդրիա իջնելու և անձամբ խաղաղութիւնը հաստատուելու հոգ տանել, զարոգը վերստին բանալ՝ ինչպէս Գահիրէին ալ՝ Կլարեմ ի ժամանակին:

**

Հռոմէմ. ազատ աղաքինք հետզհետէ կը յաջողին Հասունեանց ձեռքերէն առնել ինչպէս Լիբանանու Զմմարայ վանքը, նոյնպէս և այլ քաղաքաց մեջ և հոս ազգ. կրօնական և այլ բարեգործական հաստատութիւնները:

Սրբա կը ջանան սահմանադրական կառավարութիւն ունենալ, և շատ ձիգեր կը լծախանձեն:

**

Մարտիման շատ յուզեալ է և զՍիս չճանչնար հիմա:

Տեսնենք սորա վերջը ո՞ւր կերթայ:

**

Ամսոյ 6ին (Հոկտ.) Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ բանիբուն, գիտնական և կրօնասեր պաշտօնեայն Գեր. Գէորգ Արքեպիսկոպոս՝ Արմաշու վանից Վանահայրը առ Աստուած փոխեցաւ, և ի յաջորդ աւուրն մարմինը ամփոփեցաւ ի շիրիմ:

Արժանախշատակ Գէորգ Արքեպիսկոպոսի տարածում վախճան պէտք է ցաւալի կորուստ համարուի Հայոց Եկեղեցւոյն համար, բայց Հանգուցելոյն գործքեր՝ Արմաշու վանից հոյակապ տաճարին շինութիւնը աւարտելը և քանի մի ամիս յառաջ թէ և ցաւադար անձամբ՝ բայց և այնպէս ի կենդանութեանն օծելը, յիշեալ վանուց մեջ տպարան հաստատուել և ծաղկեցնելը, ժառանգ. Ուսումնարանը բազմադիւն հանգիսացնելը, Յոյս ամազգիր հրատարակելը — որ առժամանակեայ դարարած էր և յառաջիկայ տարւոյս սկիզբէն պիտի հրատարակուէր. — և տասնէն աւելի ուսումնական՝ բարեբարոյ և ընտիր աշակերտներ հասուցանել և ի վարդապետ ձեռնադրելը, — թող այլ և այլ բարեկարգութիւնքը, — արդարեւ մեծ միութարութիւններ են մեր սրտից, և նորա անմահ անուան և յիշատակին յախտնական արձաններ, որք այլոց բարի և նախանձելի օրինակներ պէտք են ըլլալ:

Հանգուցեալը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կրօնից և սուրբ աւանդութեանց նախանձախնդիր, պաշտպան, պարկեշտ, բարեբարոյ, եռանդուն և խոհեմ անձ էր, և վերջին Ստական անցից սկիզբէն ցարդ՝ ուղղակի և անուղղակի միջոցք անյաղթելի անոյեան հանգիսացած էր գլխաւ:

ւորապէս Պօլսոյ Օւսէի լրագրոյմիջոցաւ ընդդէմ
հակառակորդաց:

Յիշատակն արդարոց և արժանաւորաց օրհնու-
թեամբ եղեցի:

Խ. Ծ. Հայկ. . . .

1872 Հոկտ. 10, է Ստամբուլ:

ԹԼԳԻՈՍ Ս. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Գեր. Թադէոս Եպիսկոպոս Զիւնական
Ախայցիսոյ Փոխ. — Առաջնորդ կարգեցաւ:

ՊԼԱՆՍՈՒՆԿԱՆ ԴԵՄՈՒՑՈՒՄՆ.

Յայտնի է որ Երէնայ Հրազդան (Ջանդի) գետէ բաժանվող "Վալմա" ա-
ռուանալ առուին՝ Լըմիածնայ Վանքի սեպհականութիւնն է և թէ այն առուի
անխնամ մնալոյ պատճառաւ՝ բաւական տարածութեամբ երկիր ապարդիւն մը
նացած է երկար ժամանակէ հետէ:

Վեհափառ Վաթոգիոսն ամենայն Հայոց՝ կամենալով յիշեալ Լըմիածնայ
սեպհականութիւնն արդիւնաւորել, սորանից մի քանի տարի առաջ աշխատեցաւ
այն առուի ջուրն առատօրէն և անխափան Երէնայ Ջանդի գետէ մինչև Վա-
ղարշապատ բերել, բայց այն աշխատութիւններն այլ և այլ մասնական պատճառ-
ներով դժհայեցիկ արդիւնք մի չկարենալով արտադրել՝ այս անգամ արքունի
Ղարտարապետի (Ingénieur) ձեռք մանրամասն հետազոտութիւններ կատարել և
առուի վերանորոգութեան համար մի նոր ծրագիր (Plan) գծագրել տուաւ:

Յիշեալ արքունի Ղարտարապետի մատուցած հաշիւներն ցոյց կտան, որ ա-
ռուի երկարութիւնը պիտի լինի ի Ջանդի գետէ ցՎաղարշապատ 22 վերստի
չափ, և նորա վերանորոգութեան ծախքը մօտ 20000 բուրլի արծաթոյ, — բայց
որովհետև Լըմիածնայ Վանքը չէ կարող այս միջոցիս այս ծախքն ընել, ուստի
Նորին Վեհափառութիւնն համաձայն խորհրդոյ Սինօզի անդամոց որոշեց՝ որ
Վալմայի շինութիւնը հրապարակական ածրդախօսութեամբ յանձնուի նմին կամ
նրանց, որք կ'օժտարին յանձն առնուլ նորա շինութիւնը իւրեանց ծախիւք. յի-
շեալ արքունի Ղարտարապետի գծագրած ծրագրի համեմատ և ստանալ իւրեանց
ծախսեց փոխաբէն որոշեալ մի ժամանակի համար Վալմայի առողած հողոց օգուտը:
Ածրդախօսութիւնը պիտի որոշէ ժամանակն որտանս և ով որ պակաս ժա-
մանակով վերցնէ, նորան պիտի յանձնուի թէ առուի շինութիւնը և թէ ուղեկալ
հողոց արդիւնքը:

Ոռոգելի Աթոռոյս սեպհական հողերու ընդարձակութիւնը որ հապարակաւ պիտի
չափ և խիստ արգասաւոր է, ջրոյ պակասութեան պատճառաւ մինչև հիմա վարու-
ցանէ վուրկ մնացած է: Տարակոյս չկայ, որ առուին շինուելով՝ երբ սկսի ջուրն ան-
պակաս լինել, յիշեալ հողերը պիտի մշակուին արդիւնաւորապէս և կապտաւուն
պիտի ստանայ մեծամեծ օգուտներ:

Ուստի Լըմիածնայ Վանքը կալուածական Տեղութիւնը ներկայ ծանուցմամբ
կհրաւիրէ՝ ոյք որ կիսամաքին ձեռնարկել Վալմայի շինութեան՝ ներկայանալ հան-
դերձ օրինաւոր զբաւականօք ի Ս. Լըմիածին, ուր պիտի սկսին ածրդախօսութիւնք
ի 20 էն առաջիկայ "Նոյեմբերի" ց10-ն Վեկտեմբեր ամսոյ: